

Journal of Dutch Linguistics and Literature

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

TNTL

3

2020 | jaargang 136

ANNA DLABAČOVÁ & MARGRIET HOOGVLIET*

Religieuze literatuur tussen het Middelnederlands en het Frans

Tekstuele mobiliteit en gedeelde leescultuur

Abstract – Making use of ideas and concepts from Barbara Cassin’s philosophy of translations and of *l’histoire croisée*, this essay explores the shared cultures of religious reading between the Dutch and French languages in the late medieval period. While religious literature disseminated in both Dutch and German has received a fair amount of attention in recent scholarship, religious and devotional texts that were available to readers in both Dutch and French have remained understudied. By providing an overview of the most important religious literature that was translated from French into Dutch and the other way around, and of texts originally composed in Latin in the Low Countries and translated into both vernacular languages, we argue that textual mobility between the two languages was frequent and reciprocal. Case-studies of two texts – Pierre Michault’s *La Danse aux aveugles* and Gerrit van der Goude’s *Boexken vander Missen* – further indicate that changes – or the lack thereof – in texts that moved between the two languages point to shared cultures of religious reading on equal terms.

1 Inleiding: talen, vertalen, culturen

Het lijkt vanzelfsprekend om te veronderstellen dat taal, cultuur en identiteit onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, mede vanwege het uitgangspunt van de gemeenschappelijke taal als verbindende identiteitsfactor van de natiestaat.¹ Vanwege het andere begrippenapparaat waarover sprekers van verschillende talen kunnen beschikken, zijn de culturen waaraan talen uitdrukking geven niet gelijk, zo wordt algemeen aangenomen. Barbara Cassin heeft bijvoorbeeld een prachtig filosofisch woordenboek samengesteld over *les intraduisibles* (Cassin 2004). Dit is meteen een illustratief voorbeeld, want het zelfstandig naamwoord bestaat (nog) niet in het Nederlands en kan alleen omschreven worden als: ‘woorden die zich niet laten vertalen’.

In reflecties over vertalingen als linguïstisch, literair en cultureel fenomeen wordt vooral de nadruk gelegd op de betekenisverschillen die ontstaan als een tekst van de brontaal naar de doeltaal wordt overgezet. Vertalen, *to translate*, *translatio*, verwijst in de letterlijke betekenis dan ook naar een verplaatsing, zowel

* Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van een samenwerking tussen twee door NWO gefinancierde projecten: ‘Cities of Readers: Religious Literacies in the Long Fifteenth Century’ (Vrije Competitie Geesteswetenschappen) uitgevoerd aan de Rijksuniversiteit Groningen (2015-2020) en ‘Leaving a Lasting Impression. The Impact of Incunabula on Spirituality in the Low Countries’ (Veni) uitgevoerd aan de Universiteit Leiden (2018-2022). De auteurs willen graag de anonieme reviewers bedanken voor het oplettend lezen van een eerdere versie van dit artikel en vooral een van hen voor het uitgebreide en bruikbare commentaar.

1 Voor dit verschijnsel in de Nederlandse context, zie Leerssen 2011.

in ruimtelijke als in culturele zin (Bachmann-Medick 2009). Een tekst die functioneel en betekenisvol is in de ene taal, kan aan zeggingskracht inboeten in een andere taal en in een nieuwe culturele context. Om dit te ondervangen moet de tekst meestal tijdens het vertaalproces geïnterpreteerd en aangepast worden. Peter Burke heeft dit proces gekarakteriseerd als *cultural translation* (Burke 2009: 70). Dit adaptatieproces wordt in de zienswijze van Burke idealiter ondersteund door *negotiation*: een onderhandelingsproces waarbij door de vertaler permanent een afweging wordt gemaakt tussen trouw aan de brontekst en begrijpelijkheid in de doeltaal. In zijn studie van cultuuroverdracht tussen Frankrijk en Duitsland in de negentiende eeuw heeft Michel Espagne ook gewezen op het veranderingsproces dat een cultuuruiting ondergaat tijdens de verplaatsing tussen twee landen: door aanpassing aan de referentiecodes van het ontvangende systeem transformeert het culturele object diepgaand (Espagne 1999: 20). Sif Rikhardsdottir gebruikt een comparatieve methode voor de analyse van de manier waarop middeleeuwse *source texts* door het vertaalproces aangepast werden aan de *target culture*, met als doel de verschillen in culturele identiteiten tussen taalgemeenschappen bloot te leggen (Rikhardsdottir 2012).

Het idee van een onderhandelingsproces en omvorming is eigenlijk een ongelukkig beeld, want het suggereert dat vertalen vooral gepaard gaat met concessies, aanpassing en verandering. Hierdoor blijven belangrijke vragen onderbelicht: Wat blijft er over van de oorspronkelijke tekst na het vertaal- en transmissieproces? Wat wordt er eigenlijk *gedeeld* door de vertaling? Tekstuele variabiliteit maakt bovendien integraal deel uit van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tekstcultuur, en verdween zeker niet na de introductie van de drukpers. Vooral Adrian Johns heeft het idee van tekstuele onveranderlijkheid (*standardization* en *fixity*) als gevolg van de drukpers scherp bekritiseerd (Johns 1998: 10-40). Het vastleggen van teksten is het resultaat van een specifieke benadering door de lezers en van de sociale organisatie van het druk- en uitgeefproces: 'Fixity was in the eye of the beholder, and its recognition could not be maintained without continuing effort' (36). Filosoferend over wetenschappelijke leesactiviteiten heeft David N. Livingstone recent nog iets vergelijkbaars gesteld: 'Spaces of reading are always *sites of textual hybridity*' (Livingstone 2005: 393; onze cursivering).

De redacteurs van het recente boek *Circulation of Knowledge* wijzen in hun inleidend theoretisch overzicht ook op het belang van aandacht voor receptie, lezers en mediatieprocessen (Östling & Sandmo 2018: 19). Receptie en leescultuur zijn inderdaad fundamentele aspecten van culturele transmissieprocessen die regelmatig onderbelicht blijven. De actieve rol van de lezers in het proces van betekenisgeving wordt in verschillende theoretische onderbouwingen van receptieonderzoek en van de geschiedenis van het lezen benadrukt (Hoogvliet 2013a). Michel de Certeau heeft lezers bijvoorbeeld vergeleken met stropers, die zich op vreemd terrein begeven en die zich voornamelijk betekenis toe-eigenen die ze kunnen gebruiken (De Certeau 1980). Vanuit het perspectief van de receptietheorie heeft Stanley Fish geconcludeerd dat er eigenlijk geen vastliggende betekenissen zijn, alleen interpretaties door lezers. Het beperken van een oneindig aantal mogelijke interpretaties ligt niet bij de autoriteit van de tekst, maar bij *reading communities*, want het proces van tekstuele betekenisgeving is een gemeenschappelijke activiteit (Fish 1980).

Op basis van het historisch bronmateriaal dat wij bestudeerd hebben en de hierboven besproken theoretische overwegingen over tekstuele mobiliteit en instabiliteit, hebben wij twee centrale uitgangspunten vastgesteld voor dit artikel:

1. **Het belang van vertalen, tekstuele mobiliteit en gedeelde teksten:** Teksten en betekenissen zijn niet stabiel, maar ze veranderen bij elke nieuwe handgeschreven kopie, druk, herdruk, of digitale editie en zelfs bij iedere leesactiviteit. Tekstuele en semantische veranderingen van teksten doen zich dus ook binnen dezelfde taal en cultuur voor.² Daardoor is het niet altijd zinvol om alleen oog te hebben voor veranderingen die door het vertaalproces ontstaan. Er moet daarnaast ook oog zijn voor dat wat wél doorgegeven en gedeeld wordt.³ Een studie gericht op tekstuele mobiliteit, receptie en gedeelde teksten maakt het mogelijk om in plaats van betekenisverlies de toegevoegde waarde van vertalingen te erkennen, iets waar Barbara Cassin onlangs voor gepleit heeft in haar ‘lofzang op de vertaling’ (Cassin 2016). Studie van vertalingen als gedeelde cultuur tijdens de Middeleeuwen is zeker van belang. Zoals Claudio Galderisi schrijft in zijn monumentale werk *Translations médiévales*: ‘L’Europe est née de la traduction et dans la traduction’ (Galderisi 2011, I: 29).
2. **Het ‘de-territorialiseren’ van taal en culturele identiteit:** Tijdens de late Middeleeuwen was het gebied dat wij nu Noord-Frankrijk en Vlaanderen noemen een meertalig gebied met Middelnederlands, Frans, Picardisch, Waals als belangrijkste spreek- en schrijftalen naast het Latijn, waardoor er sprake was van een gedeelde cultuur, die uitgedrukt werd in verschillende talen en taalvarianten. Een groot aantal mensen, veelal handelaren, maar ook ambachtslieden, kon beschikken over enige vorm van lees- en uitdrukkingsvaardigheid in zowel het Frans als het Middelnederlands (Hoogvliet 2016). Het Frans was als tweede pragmatische taal en als literaire cultuurtaal sterk aanwezig in regio’s als Vlaanderen, Henegouwen en Limburg (Oosterman 1999, Oosterman 2017, Leerssen 2004). Zelfs verder naar het noorden, even buiten Leiden bijvoorbeeld, bezat het klooster Mariënpoel vanaf 1439 een ‘Latijns Psalter met een deel Waals achterin’ en drukte Gerard Leeu in 1482 te Gouda het Franstalige werk *Le Dyaloge des creatures moraligie*.⁴ Het is minder bekend dat het Middelnederlands ook gesproken, geschreven en gedrukt werd in het in het huidige Noord-Frankrijk (Hoogvliet 2018). Serge Lusignan heeft onlangs nog benadrukt dat er in het geografische territorium van middeleeuws Frankrijk drie volkstalen waren die ook een schrijfcultuur kenden: ‘la langue d’oïl, la langue d’oc et le flamand’ (Bourgain & Lusignan 2013: 99).

Daarnaast heeft Robert Stein laten zien dat in het gebied waar het Middelnederlands de dominante taal was, taal en identiteit eigenlijk maar losjes met

2 Zie ook Werner & Zimmermann 2003: 13-15, voor hun kritiek op de veronderstelde stabiliteit van de (nationale) bron- en doelculturen.

3 Zie ook Pratt & Besamusca 2014.

4 Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, 503, III.B.2.3., no. 889, f. 6r (Memorieboek). ISTC id00159750.

elkaar verbonden waren: ‘language appears to be of minor importance as a marker of identity’ (Stein 2010: 16). Het is dus belangrijk om tekst- en leesculturen in de Nederlanden te bestuderen zonder rekening te houden met taalgrenzen en politieke entiteiten. In meer algemene zin heeft Barbara Cassin onlangs een pleidooi gehouden voor het losser maken van de band tussen talen, naties en nationale staten, iets wat in de middeleeuwse Nederlanden feitelijk het geval was (Cassin 2016: 259).

In deze studie willen wij minder de nadruk leggen op tekstuele verschillen, of op culturele en linguïstische obstakels. In plaats daarvan richten we ons op culturele openheid, het uitwisselen en delen van religieuze teksten en spiritualiteit uitgedrukt in twee verschillende talen, het Frans en het Middelnederlands. In deze zin volgen wij de methodologische overwegingen van Michael Werner en Bénédicte Zimmermann over *l’histoire croisée* en *shared history* (Werner & Zimmermann 2003). Centraal in hun benadering staat het bevragen van intersecties en contactpunten (*croisements*) tussen culturen. Werner en Zimmerman wijzen comparatieve studies nadrukkelijk af, evenals studies naar processen van cultuuroverdracht (zoals die van Burke, Espagne en Rikhardsdottir). Deze benaderingen zijn namelijk veelal geworteld in de traditionele nationale disciplines, die bovendien ten onrechte uitgaan van de stabiliteit van zowel de bron- als de doelcultuur. Volgens Werner en Zimmermann is het daarentegen van belang ideeën over nationale culturen kritisch te bevragen door cultuurcontact te bestuderen in termen van uitwisseling, interacties, circulatie en wederkerigheid.

Violet Soen en haar medeauteurs hebben een vergelijkbare benadering gebruikt voor hun studies van religie en religieuze tekstcultuur in ongeveer dezelfde regio’s van Frankrijk en Vlaanderen tijdens de vroegmoderne periode. Met name regio’s als de zuidelijke Nederlanden en noordelijk Frankrijk verdienen de aandacht als gebieden die gekenmerkt worden door processen van kruisbestuiving, vertalingen en mobiliteit (Soetaert e.a. 2019, Soen e.a. 2017). Ook Anne Coldiron wijst in haar recente studie van de editie- en vertaalactiviteiten van vroege Engelse drukkers op de beperkingen van literatuurgeschiedenis langs nationale lijnen, waardoor multiculturele interactie in de polyglotte wereld van de late vijftiende en vroege zestiende eeuw onderbelicht is gebleven (Coldiron 2015). Met dit artikel vullen wij deze publicaties aan met gegevens over de gedeelde religieuze tekst- en leescultuur in het Middelnederlands en het Frans tijdens de late Middeleeuwen.

Om processen van tekstuele mobiliteit en gedeelde tekst- en leescultuur in kaart te brengen, begint deze studie met een overzicht van de belangrijkste religieuze teksten die zowel in het Frans als het Middelnederlands beschikbaar waren. Dat zijn in eerste instantie vertalingen naar het Middelnederlands van religieuze teksten die oorspronkelijk in het Frans geschreven zijn. Er zijn hierover al eerder studies verschenen, maar wat betreft religieuze teksten heeft men soms ten onrechte een onoverbrugbare linguïstische en vooral culturele scheidslijn verondersteld. In de voor de studie van Middelnederlandse geestelijke literatuur invloedrijke bundel *Boeken voor de eeuwigheid* benadrukte Thom Mertens de verschillen tussen het Middelnederlandse en het Franse taalgebied wat betreft spiritualiteit, en daarmee samenhangend de religieuze leescultuur. Doordat hij zich baseerde op thans oudere inzichten over de zogenaamd veel striktere scheiding van de milieus van

clerus en leken in het Franse taalgebied, concludeert Mertens dat er daar geen echte uitwisseling van religieuze teksten tot stand gekomen zou zijn (Mertens 1993: 25-26).⁵ Vertaalactiviteiten van het Middelnederlands naar het Frans zijn in het onderzoek tot nu toe bovendien echt een blinde vlek gebleven. Zo zijn vertalingen uit het Middelnederlands naar het Frans niet opgenomen in het omvangrijke corpus *Transmedie* van Claudio Galderisi (Galderisi 2011). Door aandacht te besteden aan vertalingen van Middelnederlandse teksten naar het Frans, laten we zien dat er belangwekkende intersecties en *croisements* aan te wijzen zijn in de religieuze leesculturen en de spiritualiteit in beide talen. In die zin is deze studie een belangrijke aanvulling op Galderisi's standaardwerk.

We bestuderen ook Middelnederlandse en Franse vertalingen van een aantal werken, bedoeld voor leken, die oorspronkelijk in het Latijn geschreven waren in het geografische gebied van de Nederlanden. Deze werken hebben naast een tekstueel vertalingsproces, ook een geografische *translatio* ondergaan naar de Fransstalige gebieden, en benadrukken wederom de *shared history* van de Middelnederlandse en Franstalige religieuze literatuur.

Daarna zullen we aan de hand van twee voorbeelden op gedetailleerde wijze bestuderen hoe het vertaalproces ook een uitwisselingsproces was, waardoor er een gedeelde tekst- en leescultuur werd gestimuleerd. Als eerst worden Pierre Michault's *La Danse aux aveugles* en de door Gerard Leeu in 1482 gedrukte Middelnederlandse vertaling, *Van den drie blinde danssen*, in detail bestudeerd. Aan de hand van de teksten zelf en de materiële overlevering laten wij zien dat het vertaalproces ten onrechte als een culturele verandering van het lezerspubliek (van hofcultuur naar burgercultuur) geïnterpreteerd is.

Bestudering van de tweede voorbeeldtekst, Gerrit van der Goudes *Boexken vander Missen* en de Franse vertaling die in 1524 voor het eerst gedrukt werd, laat zien dat brontekst en vertaling appelleren aan een vergelijkbare voorkennis en verwachtingspatroon bij de lezers van beide talen. Dat was mogelijk omdat de tekst- en leesculturen én de spiritualiteit in het Middelnederlands en in het Frans in deze periode dicht tegen elkaar aan lagen en de lezers van beide talen al vertrouwd waren met teksten waarin de mis op allegorische wijze wordt uitgelegd. In de terminologie van de *histoire croisée*: er was sprake van vruchtbare uitwisseling en kruisbestuiving door het vertalen en hervertalen van teksten tussen het Frans en het Middelnederlands.

2 Gedeelde religieuze leescultuur tussen het Middelnederlands en het Frans

In deze paragraaf verkennen wij de gedeelde religieuze tekst- en leescultuur in het Frans en het Middelnederlands van de late veertiende tot het midden van de zestiende eeuw aan de hand van teksten die beschikbaar waren voor lezers van beide talen. Het gaat hierbij nadrukkelijk om een overzicht van de belangrijkste teksten, dat niet pretendeert volledig te zijn. Om de gedeelde religieuze leescultuur tussen het Frans en het Middelnederlands nog verder bloot te leggen, en met name de mobiliteit van teksten van Noord naar Zuid te verkennen – deze mobiliteit is im-

⁵ Voor een kritische discussie, zie Hoogvliet 2017.

mers, zoals in de inleiding betoogd, nog vaak genegeerd –, is het tevens van belang om aandacht te besteden aan teksten die oorspronkelijk in het Latijn zijn opgesteld in de Nederlanden en die in beide volkstalen vertaald zijn.⁶

In het onderzoek tot nu toe is voornamelijk aandacht geweest voor uit het Frans naar het Middelnederlands vertaalde wereldlijke, literaire teksten, maar de vertalingen van religieuze teksten zijn nog niet eerder systematisch en in hun onderlinge samenhang in kaart gebracht. Hoewel sommige teksten wel meer aandacht hebben gekregen, zoals de Middelnederlandse vertaling van de *Pèlerinage de vie humaine*, is het onderzoeksterrein als geheel nog vrijwel onontgonnen (Biesheuvel 2005). Aan het begin van de twintigste eeuw stelde de editeur van *Des coninx somme*, D.C. Tinbergen, al dat het feit dat de Middelnederlandse wereldlijke literatuur in de eerste plaats beïnvloed is door Franstalige teksten ‘den beoefenaars harer geschiedenis overbekend’ is, ‘maar dat onze vijftiende-eeuwsche devote litteratuur in veelvuldig verband staat met de Fransche van de twaalfde eeuw af, hier opzettelijk onder de aandacht [moet] worden gebracht’ (Tinbergen 1907). Desondanks heeft de gedeelde religieuze tekst- en leescultuur tussen het Middelnederlands en het Frans in de daarop volgende decennia minder aandacht gekregen dan de religieuze teksten die gedeeld werden met de andere buurtaal van het Middelnederlands, het Duits. Omdat de taalgebieden langs de Rijn al door Kurt Ruh zijn beschreven als één groot ‘Kulturraum’ – men kon zich tot in Straatsburg verstaanbaar maken –, is hier meer nadruk op gelegd dan op een gedeelde leescultuur over de ‘hardere’ Frans-Nederlandse taalgrens heen (Ruh 1964; vgl. ook Mertens 1993: 25).

In het Noordfranse taalgebied manifesteerde zich al tegen het eind van de twaalfde eeuw een productie van religieuze teksten in de volkstaal. Daarom is het niet verwonderlijk dat teksten in deze kosmopolitische Europese cultuurtaal in eerste instantie als model dienden voor Middelnederlandse werken (Gaunt 2015). Zo schreef de Renclus de Molliens, de kluizenaar van Molliens (gelegen tussen Amiens en Abbeville), aan het begin van de dertiende eeuw een berijmde religieuze tekst in het Picardisch Frans, bedoeld voor leken: *Le Roman de miserere*. Een Middelnederlandse vertaling van dit werk is te vinden in een laat veertiende-eeuws handschrift afkomstig uit Rooklooster bij Brussel. De *Roman de miserere* moet eerder al in het Nederlands gecirculeerd hebben, want de tekst in het handschrift is een kopie van een eerder gemaakte vertaling (Sonnemans 1995: 117 en 125-126).⁷

Een andere vroege en veel gelezen religieuze prozatekst die van het Middelfrans naar het Middelnederlands werd vertaald, is *La Somme le roi*: een lijvig werk over

6 Voor de inventarisaties van manuscripten en vroege drukken is gebruik gemaakt van een aantal online databases: de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* voor Middelnederlandse handschriften (<http://bnm.leidenuniv.nl>); Jonas voor Franstalige handschriften (<http://jonas.irht.cnrs.fr>); Arlima voor Franstalige literatuur uit de Middeleeuwen (<https://www.arlima.net>); de Catalogue collectif de France (<https://ccfr.bnf.fr>); Calames voor Middeleeuwse handschriften in Franse Onderzoeksbibliotheken (<http://www.calames.abes.fr/pub/>); de Incunabula Short Title Catalogue (https://data.cerl.org/istc/_search); de Universal Short Title Catalogue (<https://www.ustc.ac.uk>). Een overzicht van Franstalige religieuze teksten uit de late Middeleeuwen, met inventarisatie van handschriften in Hasenohr 2015: 79-143. Teneinde de voetnoten niet te overladen met bibliografische details, volstaan wij hier met een verwijzing naar deze databases.

7 Willaert 2003 signaleert een Franstalige verwijzing naar een tweede roman van de Renclus, *Le Roman de carité*, in een Nederlandstalig liederenhandschrift.

deugden en zonden, in 1279 samengesteld door de Dominicaan *frère Laurent*, biechtvader van de Franse koning Filips III de Stoute.⁸ De Middelnederlandse vertaling, *Des coninx summe*, werd in 1407 begonnen door de lekenbroeder Jan van Brederode in het kartuizerklooster Zelem.⁹ De Middelnederlandse versie heeft een behoorlijke verspreiding gehad, zowel in handschrift als in druk.¹⁰

Ook delen uit de preken van Robert de Sorbon (1201-1274), biechtvader van de Franse koning Lodewijk IX en oprichter van het Collège de Sorbonne, zijn naar het Middelnederlands vertaald: het *Cancellierboeck* of *Spiegel der deugden* is gebaseerd op zijn *De conscientia* en *De tribus dietis*. *Vanden drie dachvaerden* is een andere Middelnederlandse vertaling van zijn *De tribus dietis* (Tinbergen 1907: 81-88, Kessen 1931). Hoewel er meestal van uitgegaan wordt dat Robert de Sorbon deze werken direct in het Latijn schreef, wijst Frans Diekstra er terecht op dat dit niet altijd met zekerheid vast te stellen is en dat delen van deze werken evengoed oorspronkelijk in het Frans geschreven zouden kunnen zijn (Diekstra 1993: 232). De Franstalige versies zijn meestal overgeleverd als onderdeel van andere teksten, waardoor ze niet altijd eenvoudig te traceren zijn. Zo zijn delen van *De conscientia* in het Frans verwerkt in *Le Miroir de l'âme*, in *Le Ménagier de Paris* en ook in het hierboven besproken werk *Somme le Roi* (Diekstra 1993). *Le Traitiet des trois journées* is in het Frans dezelfde tekst als die van *De tribus dietis* (Bar e.a. 1992).

Een trilogie van religieuze replieken op de soms als onzedig veroordeelde *Roman de la Rose* werd rond het midden van de veertiende eeuw gecomponeerd door Guillaume de Digulleville, religieus in het Cisterciënzer klooster van Chaalis, vijftig kilometer ten noorden van Parijs. Het eerste deel, *Le Pèlerinage de vie humaine* (Veysseyre 2008, Nievergelt & Gibbs Kamath 2015), werd in de loop van de vijftiende eeuw verschillende keren in het Middelnederlands vertaald. Er zijn zelfs verschillende Middelnederlandse versies, in proza, overgeleverd in drie handschriften en drie vroege gedrukte edities (Biesheuvel 2005). Van het tweede deel, *Le pèlerinage de Jésus Christ*, is een berijmde Middelnederlandse vertaling bewaard gebleven.¹¹

De Franse kardinaal Pierre d'Ailly (1351-1420), of Petrus Alliatus, heeft naast zijn werk in het Latijn ook een klein aantal Franstalige teksten nagelaten, waaronder *Le Jardin amoureux de l'âme devote*. De Franstalige *Jardin* is voor zover bekend bewaard gebleven in vijftientig handschriften en drie incunabeledities, waarvan één vervaardigd in Brugge door Colard Mansion, vermoedelijk in 1476, en twee gedrukte edities uit de zestiende eeuw.¹² De Brugse druk bevat naast de eigenlijke *Jardin*-tekst nog twee hoofdstukken (een dialoog tussen *Sapience/Eewige Wijsheit* en *l'ancelle/dienstdeerne* met aanwijzingen voor het geestelijke leven 'in de wereld' en een tekst over de mis) die we ook in de Nederlandse vertaling aan-

8 Zie de editie door Brayer & Leurquin-Labie 2008.

9 Hij vertaalde de tekst primair voor een edelman, Johan van IJsselstein (Van Oostrom 2017: 143-144). Editie: Tinbergen 1907. Zie verder Van Oostrom 1996.

10 Tinbergen 1907: 197-216 voor de toen bekende handschriften. Vier incunabelen verschenen tussen 1478 en 1484. Zie ook Pleij 2007: 78-79, Van Oostrom 2017: 146-167. Voor een uitgebreide vergelijking tussen de Franse en de Nederlandse tekst (beschikbaar als download) zie de website bij het boek: <http://nobelstreven.nl/extras#rec30193710>.

11 Brussel, KB: 15657.

12 De Franstalige tekst is Colard Mansions primum opus: *Jardin de devotion*, Brugge: Colard Mansion, [1476]. Hauwaerts e.a. 2018: 20 (cat. nr. 3).

treffen.¹³ De combinatie van de Franstalige *Jardin* en de eerste toevoeging met de dialoog tussen *l'ancelle* en *Sapience* komt ook voor in een handschrift, gedateerd circa 1475, uit het bezit van Lodewijk van Gruuthuse.¹⁴ Het laatste toegevoegde hoofdstuk, waarin een symbolische en christologische uitleg van de mis wordt gegeven, is een Franse tekst uit de vijftiende eeuw met het incipit *Ci commance comment Nostre Seigneur par Abraham nous aprent a oir la messe devotement*, dat in vier handschriften als zelfstandig werk voorkomt.¹⁵ De twee toevoegingen door Mansion zijn dus geen vertalingen uit het Middelnederlands, zoals Ampe veronderstelde (Ampe 1956: 58-65). De Middelnederlandse vertaling, *Thoofskijn van devotien*, volgens Ampe zeker gemaakt op basis van de druk van Mansion, werd in het laatste kwart van de vijftiende eeuw en in de vroege zestiende eeuw driemaal gedrukt in Antwerpen.¹⁶

Jean Gerson (1363-1429), kanselier van de Sorbonne, heeft naast zijn theologische werken in het Latijn ook een flink aantal catechetische en meditatieve teksten in het Frans geschreven. Eén van deze werken, geschreven rond 1400 tijdens Gersons verblijf in Brugge, heeft tot doel het niveau van religieuze kennis van zelfs de allerarmste leken te vergroten. In het Frans draagt de tekst verschillende titels (*Le Miroir de l'âme*, *Doctrine de bien vivre*, en *Le Livre des trois parties*) en het werk bestaat eigenlijk uit drie kortere teksten, die ook zelfstandig overgeleverd zijn (*Le Miroir de l'âme ou les Dix commandemens de Dieu*, *L'Examen de conscience* en *La Science de bien mourir*).¹⁷ Zoals Kees Schepers heeft aangetoond, is de Middelnederlandse gemaakt op basis van het Franse *Le Livre des trois parties* (Schepers 2008).¹⁸ Naast verschillende Middelnederlandse fragmenten in handschriften is dit werkje tenminste vier keer gedrukt en tenslotte zelfs in een drietalige versie in het Latijn, Frans en Middelnederlands door Willem Vorsterman te Antwerpen in 1512 (Prochowski 2015: 129-130).¹⁹

Verder circuleerden er meer werken van Gerson in hun geheel of gedeeltelijk in het Middelnederlands en werden verschillende teksten aan de Parijse kanselier toegeschreven.²⁰ Sabrina Corbellini heeft laten zien dat het *Informieringheboeck*

13 Ampe 1956: 43-82, aldaar m.n. 50. Editie van de dialoog op basis van een handschrift met varianten in de drukken: 66-82.

14 BnF, Ms fr 1026, c. 1475, afkomstig van de verkoop van Gruuthuse aan Louis XII: f. 1r-28r *Jardin amoureux de l'ame devote*, f. 28v-46r *Enseignements de divine sapience*. Het hoofdstuk over de mis ontbreekt in dit handschrift.

15 Het handschrift Lille, BM, Ms 139 bevat zowel de volledige gedrukte tekst van de *Jardin* door Colard Mansion als een handgeschreven kopie van *Ci commance comment Nostre Seigneur par Abraham nous aprent a oir la messe devotement*.

16 Aan de editie uit ongeveer 1501 door Jan Lettersnijder in Antwerpen zijn nog een aantal vragen over de mis toegevoegd. Ampe 1956: 50-51 en 56-58, 65.

17 Editie Glorieux 1996. *Miroir de l'âme*: 31 handschriften, *Examen de conscience*: 35 handschriften, *Science de bien mourir*: 48 handschriften; tenminste tien incunabeldrukken (soms in iets afwijkende samenstelling van teksten); in de zestiende eeuw meerdere gedrukte edities, met verschillende titels tot in ieder geval 1556.

18 Zie nu over dit onderwerp vooral ook Prochowski 2015: 101-140, met een compleet overzicht van tot nu toe bekende tekstgetuigen van Middelnederlandse vertalingen van Gersons teksten. Zie ook Mazour-Matusevich 2009: m.n. 371-375.

19 De drietalige editie is niet opgenomen in Prochowski's overzicht: *Opus tripartum et tripharie positum scilicet Latine, Gallice, Theutonice; De preceptis, De confessione, De arte bene moriendi*, Antwerpen: Willem Vorsterman, 1512.

20 Voor een overzicht van de teksten in handschrift en in druk, zie Prochowski 2015: 128-140.

der jongen, in 1510 door Jan de Wael geschreven voor een gemeenschap van vrouwelijke tertiariissen in Amersfoort, veel gemeen heeft met Gersons *Montaigne de contemplation*, een tekst waarin hij zijn jongere zussen instructies geeft voor het leven in een religieuze lekengemeenschap thuis (Corbellini 2010). Zoals Daniëlle Prochowski opmerkt, is het opvallend dat Gersons werk vaak in zeer fragmentarische of sterk geparafraseerde vorm in het Middelnederlands overgeleverd is (Prochowski 2015: 120-128). Daardoor is de aanwezigheid van vertalingen en de invloed van zijn teksten lastig te traceren.

Een veelgelezen Franstalige religieuze tekst is *Le Livre de bonnes meurs* (1404) (Hoogvliet 2013b), een vertaling en bewerking door de Augustijner broeder Jacques Legrand van een deel van zijn eigen werk, het *Sophilogium* (Collectie van wijsheden). Het werk bestaat uit drie delen: een overzicht van de zeven hoofdzonden en de deugden die daar een remedie tegen zijn, morele aanwijzingen voor de drie standen van de samenleving, en een kunst van het sterven met soms neo-stoïcijnse karaktertrekken. In gedrukte vorm heet Legrands werk soms *Le Tresor de sapience* (ook wel met Jean Gerson als auteur). De enige Middelnederlandse tekstgetuige, overgeleverd in een zestiende-eeuws handschrift uit de oostelijke Nederlanden, neemt deze titel over: *Tresoir der wijsheit*. Omdat deze Middelnederlandse tekst vermoedelijk gebaseerd is op een oudere vertaling (Warnar 2009: 12), ligt het voor de hand dat Legrands werk al langere tijd beschikbaar was in het Middelnederlands.

Het Franstalig berijmde werk van Pierre Michault en de Nederlandse vertalingen zijn een typisch voorbeeld van de meertalige cultuur in de Vlaamse steden. Hieronder zullen we in meer detail Michaults *La Danse aux aveugles* (1464) en de Middelnederlandse vertaling *Vanden drie blinden dansen*, gedrukt te Gouda in augustus 1482, bespreken. Maar dit is zeker niet de enige vertaling van zijn werk: *Le Doctrinal du temps présent* (1466) werd in 1486 in Haarlem gedrukt als *Doctrinael des tijts* bij Jacob Bellaert die ook Trojeromans van Raoul Lefèvre drukte. Michaults *Pas de la mort* werd in 1528 te Antwerpen gedrukt als *Tdal sonder wederkeren of tpas der doot* (Michault 1946, Armstrong 2015a).²¹

Ook religieuze teksten die geproduceerd werden in de context van de Franciscaanse observantie werden uit het Frans naar het Middelnederlands vertaald, zoals Jean Glapions *Le Passe-temps du Pèlerin de Vie Humaine* (vóór 1522), dat in maar één enkel handschrift bewaard is.²² Toch is er een Nederlandse vertaling van de tekst, in 1540 te Antwerpen gedrukt onder de titel *Tijtcortinghe der pelgrimagien des menschen levens* (Lippens 1951-1952, Godin 1962, Dlabáčová ter perse).

Tot slot van deze verkennende schets van vertalingen van religieuze teksten uit het Frans naar het Middelnederlands is nog interessant *Dboeck der inghelen*, getranslateert uuten franchoyse in *Duitsche bi Thomas van der Noot* (1517) te vermelden. Het anonieme Franstalige werk *Le Livre des anges* uit de vijftiende eeuw is zelf eigenlijk ook een vertaling, namelijk van het *Llibre des angèls* van de Catalaanse Franciscaan Francesc Eiximenis (1330-1409), opgedragen aan een Valenci-

21 Over de Nederlandse vertaling van *Le Pas de la mort*, zie Kronenberg 1932: 192: '[...] in de Schiedamsche *Camp vander doot* van 1503, voltooid in 1493, wordt reeds de Ned. vertaling vermeld, die Colijn Caellui, alias Colin Caillieu, gemaakt heeft van Pierre Michaults gedicht, *Le Pas de la mort*. De gedrukte uitgave, die we hiervan kennen, dateert echter eerst van 1528.'

22 Glapion hanteerde in zijn werk beide talen. Voor een overzicht, zie De Troeyer 1969: 58-59.

aans edelman, Pere d'Artés. Het feit dat de tekst via het Frans het Nederlands bereikte, benadrukt de fluiditeit tussen de beide talen.²³ De titel van de Nederlandse tekst laat bovendien zien dat het niet meer nodig was om naar een betrouwbaar origineel in het Latijn te verwijzen – er wordt expliciet gezegd dat de tekst vanuit het Frans is vertaald – en dat de status van vertaler begint te veranderen: van anonieme tussenpersoon naar betrouwbare autoriteit en soms zelfs mede-auteur (Resoort 2004).²⁴

Vertalingen vanuit het Nederlands naar het Frans zijn weliswaar zeldzamer dan vertalingen in omgekeerde richting, maar ze bestaan, en hun frequentie neemt tegen het einde van de Middeleeuwen en met name in de vroege zestiende eeuw toe. Vrij laat is de vertaling in het Frans van het mystieke handboek *Spiegel der volcomenheit*, rond 1460 in het Middelnederlands geschreven door de minderbroeder-observant Hendrik Herp (Dlabačová 2014: 17). De Franse tekst verscheen tussen 1549 en 1552 in twee delen, en is gebaseerd op de Latijnse vertaling van Herps *Spiegel* door de Keulse kartuizer Petrus Blomevenna. De Franse vertaling circuleerde voor het midden van de zestiende eeuw echter al in kringen van devote leken en werd gemaakt op verzoek van Madame de Sausay (Dlabačová 2014: 17, Verschueren 1931: 108-111).²⁵ De gedrukte edities van de Franse vertaling van het eerste deel van Herps werk was ongetwijfeld bedoeld voor een lezerspubliek van leken, want het is in beide drukken gecombineerd met *Le Mirouer de la court*, een catechetische tekst speciaal voor leken, die in het enige overgebleven handschrift de titel *Le Mirouer de la vie de l'homme et de la femme* draagt (Hasenohr 2015: nr. 21380). De Franse vertaling van Herps werk is later in de zestiende eeuw nog twee keer herdrukt: in Atrecht in 1596 en in Parijs in 1599.

In zijn recente verkenning van de plaats van Franstalige drukken in de Nederlanden tot 1540 laat Malcolm Walsby zien dat tien procent van alle drukken die in de vroege zestiende-eeuwse Nederlanden gepubliceerd werd in het Frans was, en dat Antwerpse drukkers verantwoordelijk waren voor het leeuwendeel van de Franstalige uitgaves (Walsby 2017: 58-59).²⁶ Volgens Walsby lag het zwaartepunt bij goedkope uitgaves met nieuws en nuttige 'gebruiks-informatie', zoals kalenders en muntwaardes (60-61). Verder wijst hij op literaire (verhalende) teksten die oorspronkelijk in het Frans waren geschreven en nu in het Nederlands werden uitgebracht (62-63). Ook Walsby legt zo de nadruk op de traditioneel beklemtoonde mobiliteit van het Frans naar het Nederlands (zie inleiding). En hoewel uit de tabel die hij in zijn artikel opneemt (60) blijkt dat religieuze werken een zeer groot aandeel hadden in met name de vroeg zestiende-eeuwse output van drukkers, gaat hij niet in op deze categorie.

²³ Zie Walsby 2017: 63 over anderstalige teksten die via het Frans naar het Nederlands vertaald werden.

²⁴ Voor deze ontwikkeling vgl. ook Burnett 2016.

²⁵ Het eerste deel begint met een brief *A tresillustre et tresnoble dame Madame la Conestable de France sa humble seruante et obeissante E.B. humble, S. en nostre seigneur Iesuchrist*. In de brief wordt de vertaling op verzoek van De Sausay vermeld.

²⁶ Zie ook Schlusemann 2019 over Gerard Leeu die in vijf verschillende talen publiceerde en al tijdens zijn Goudse periode een Franse vertaling van de *Dialogus creaturarum* drukte.

Vertalingen van religieuze teksten vanuit het Nederlands naar het Frans werden evenwel wel degelijk mede aangespoord door de positie van Antwerpen als centrum van het gedrukte boek van de Nederlanden vanaf het begin van de zestiende eeuw. Drukkers zochten een brede markt voor hun boeken en een vertaling naar het Frans van een reeds succesvolle Nederlandse tekst leverde ze een aanzienlijke uitbreiding op van de afzetmarkt. Antwerpen kan zo gezien worden als een ‘ontmoetingsplaats’ voor religieuze literatuur die de reeds bestaande gedeelde leescultuur verder stimuleerde (Adam 2006, Adam & Vanautgaerden 2018). Evenals bij de ‘littéraire werken’ laten de gedeelde religieuze werken zien dat de taal absoluut geen onoverkomelijke grens vormde (vgl. Walsby 2017: 62-63). Een goed voorbeeld is Willem Vorsterman die rond 1524 het reeds zeer succesvolle boek over de mis en de biecht van de minderbroeder-observant Gerrit van der Goude in het Frans op de markt bracht onder de titel *L'Interpretation et signification de la messe*.²⁷ In de laatste paragraaf van dit artikel bespreken we Vorstermans editie als illustratie de intersecties en *croisements* die tussen de religieuze leesculturen en de spiritualiteit in beide talen bestonden.

In hetzelfde jaar, 1524, paste Vorsterman eenzelfde strategie toe toen hij een meditatie over het leven van Jezus, samengesteld door een priester met de intrigerende naam Bethlem, in het Frans uitbracht: *Ce livre devot a escript un honourable homme d'eglise nomme sire Bethleem*. In de oorspronkelijke Nederlandse versie staat deze gids voor een spirituele bedevaart met Christus vanaf het huis van Pilatus naar Golgotha bekend onder de titel *Een devote meditatie op die passie ons liefs Heren* en werd mogelijk al vlak na de eeuwwisseling voor het eerst gedrukt in Leiden, waarna de tekst waarschijnlijk meer dan dertig herdrukken beleefde (Rudy 2000a: 219).

Aan de drukpers hebben we ook de verspreiding van een Franstalige vertaling te danken van de drie dialogen tussen Jacob en Martijn – *Wapene Martijn* – van Jacob van Maerlant. Deze tekst werd niet in vroeg-zestiende-eeuws Antwerpen, maar in het vijftiende-eeuwse, kosmopolitische Brugge uitgegeven door de drukker Johannes Brito. De vertaling zelf is evenwel ouder en moet vermoedelijk rond 1450 gesitueerd worden.²⁸ Zo bezat de Gentse jurist Philip Wilant volgens de inventaris van zijn boekbezit uit 1483 een vermoedelijk handgeschreven boek met ‘Tullius de senectute in walsche, Wapene Mertin in vlaemssche ende in walsche’ (Derolez & Victor 1999: 120-215, nr. 105).

Vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw ontstond in de Nederlanden en Duitsland een levendige numerieke devotiecultuur rond de zeven en de vijftien bloedstortingen, de momenten waarop Christus bloed verloor, die zich ook manifesteerde in de tekstcultuur (Rudy 2000b: 116-119). Rond 1500 verschenen vrijwel gelijktijdig handschriften en vroege drukken met teksten over de vijftien bloedstortingen, zoals *Een suverlijcke oefeninghe vander passien ons heren op die xv bloetstortinghe*, in 1510 gedrukt te Antwerpen door Henrick Eckert van Homberch. Niet lang daarna kwam het thema van de vijftien bloedstortingen ook

27 Er zijn nog drie latere drukken uit Antwerpen bekend. Over de tekst, zie Goudriaan 2013 en 2014, Dlabáčová 2019.

28 De vertaling zag het licht onder de titel *Harau Martin* tussen 1477 en 1484. *Vijfhonderdste verjaring* 1973, 252-253 (nr. 112). Vgl. Walsby 2017: 63, die zich er niet van bewust is dat de vertaling onder is en het vertaalproces gelijkstelt aan het drukproces.

beschikbaar in het Frans. Naast twee bewaard gebleven handschriften met deze vertaling is de eerste nu bekende druk van *Les Quinze effusions du sang de nostre sauveur et redempteur Jesu Christ* vermoedelijk gemaakt in Parijs door drukker Louis Royer voor de Weduwe Jean de Brie in 1524. Het is opvallend dat de Antwerpse drukker Michiel Hillen van Hoochstraten zowel de Franse versie gedrukt heeft in 1530, als de Middelnederlandse tekst, vermoedelijk rond dezelfde tijd. Later in de zestiende eeuw is de Franse tekst van *Les Quinze effusions* nog regelmatig herdrukt, met name in Parijs, maar ook in Antwerpen, Troyes en Limoges.

De gedeelde leescultuur in het Frans en Middelnederlands werd verder versterkt door vertalingen van teksten die oorspronkelijk in het Latijn geschreven waren. Religieuze teksten in het Latijn werden door heel Europa gelezen en geschreven en droegen bij aan een breed gedeelde transnationale leescultuur, een fenomeen dat verder versterkt werd door vertalingen en bewerkingen in de Europese volkstalen. In de studie van de spirituele literatuur is tot nu toe vooral de nadruk gelegd op het toegankelijk maken van religieuze (theologische) kennis door het vertalen van Latijnse teksten naar de volkstaal (Warnar 2007). Vertalingen naar de volkstaal zorgden niet alleen voor een toenadering tussen ‘professionals’ en leken, maar stimuleerden daarnaast ook een echte Europese volkstalige tekst- en leescultuur die we hier verkennen aan de hand van teksten die vanuit het Latijn naar zowel het Nederlands als het Frans werden vertaald. De hierna besproken voorbeelden spitsen zich toe op teksten die in de Nederlanden (in de breedste zin van het woord) tot stand kwamen.

De gangbare consensus is dat Thomas a Kempis de auteur is van de internationale bestseller afkomstig uit de Nederlanden, *De imitatione Christi*, waaraan hij schreef tussen 1420 en 1441. Er is een groot aantal handschriften (meer dan honderd) bewaard met (delen) van een Middelnederlandse vertaling, die in het onderzoek wordt ingedeeld in maar liefst zes verschillende tekstfamilies (De Bruin 1954). In de laatste jaren van de vijftiende eeuw verschenen twee gedrukte edities van het vijfde en zesde boek, een in Leiden en de ander mogelijk in Antwerpen.

Van de Franse vertalingen, die overigens ook wel de titel *L’Internelle consolation* of *L’Éternelle consolation* dragen, is die van de eerste drie delen door Jean Aubert in drie handschriften bekend. Daarnaast is er een vertaling van de volledige tekst door Nicolas Finet voor Margareta van York in twee handschriften, en een anonieme vertaling van de hele tekst met de titel *L’Imitation de Jésus Christ*, ook in twee handschriften. Een verschil met de Middelnederlandse versies is dat de Franse vertalingen vooral door de drukpers verspreid zijn, beginnend met een druk in Toulouse in 1488, en gevolgd door heel veel herdrukken en drukken met nieuwe vertalingen in Parijs, Lyon, Toulouse, Antwerpen en Douai (Delaveau & Sordet 2011). Over het algemeen wordt aangenomen dat de Franse vertalingen gebaseerd zijn op de Latijnse tekst, zonder tussenkomst van het Middelnederlands. Dat er zeker wel vanuit Middelnederlandse of Duitse versies vertaald werd naar het Frans, valt af te leiden uit het titelblad van een vertaling getiteld *De limitation de Jesu Christ selon la sainte Euangile & contempnement de vanite de ce monde translate de hault Alemant en langue Francoise* (‘Over de imitatie van Jezus-Christus volgens het heilig Evangelie en verachting van de ijdelheid van deze wereld vertaald uit het Hoogduits in de Franse taal’), gedrukt in Antwerpen door Jan de Grave in 1544.

Een andere op Europese schaal veelgelezen tekst uit de Nederlanden is het Latijnse werk *Cordiale quattuor novissimorum* (ook wel *Cordiale de quattuor novissimis*) geschreven door Gerard van Vliederhoven, vermoedelijk in de jaren 1380-1395 toen hij procurator was van het huis van de Duitse Orde in Utrecht. Dit werk bespreekt de vier laatste dingen van een mensenleven: de dood, het oordeel, de hel en de hemel (Byrn 1979). Al vrij snel na het afronden van de Latijnse versie moeten er Middelnederlandse en Middelnederduitse vertalingen gemaakt zijn (Dusch 1975). De Middelnederlandse tekst, *Die vier utede*, moet veelgelezen zijn geweest, want er zijn nu nog maar liefst elf incunabeldrukken van bekend en het werk werd tot het einde van de zestiende eeuw herdrukt.

Een eerste Franse vertaling van Gerard van Vliederhovens tekst is gemaakt door Jean Miélot rond 1455. De Franstalige handschriftelijke overlevering is nog niet systematisch bestudeerd, maar het is wel vast te stellen dat een aantal handschriften afkomstig is uit de kringen rondom het hof van de hertogen van Bourgondië. De Franse tekst is al in 1476 gedrukt door William Caxton en Colard Mansion in Brugge met de titel *Les quatre choses derrenieres*. De tekst moet in het Frans net als in het Middelnederlandse een langdurige populariteit gekend hebben, want deze werd twee keer opnieuw vertaald, bewerkt, en herdrukt tot tenminste 1600.²⁹

Een van de vele teksten die de kartuizer Jacobus van Gruitrode († 1475) tijdens zijn leven schreef, is het *Speculum aureum animae peccatricis*; in de vroege handschriften ook wel met de titel: *Speculum secularium et mundus huium amatorum* (Gaens 2014: 130, 132-142).³⁰ De tekst bestaat uit zeven delen, één voor iedere dag van de week, en spoort de lezers aan het zondige leven de rug toe te keren. De doelgroep van dit werk bestaat uit hen die in de 'wereld' leven, leken dus, en daarom is het niet verwonderlijk dat er vertalingen gemaakt zijn in verschillende volkstalen. De auteur is vermoedelijk afkomstig uit de omgeving van Gruitrode, nu gelegen in Belgisch Limburg. Hij was van 1440 tot zijn dood in 1475 prior van het Kartuizerklooster Alle Apostelen op de Mont Cornillon bij Luik, met uitzondering van de jaren 1446-1447, toen hij prior was in het Kartuizerklooster Sint-Hiëronymus of Sionsberg bij Schuddebeurs op Schouwen-Duiveland. De leken die in de directe omgeving van Gruitrode leefden zullen dus voornamelijk het Middelnederlands als moedertaal gehad hebben, maar in de meertalige omgeving van Luik zal hij zeker ook in aanraking zijn gekomen met het Frans/Waals en Rijnlandse varianten van het Middelnederlands (Leerssen 2004).

Een Franse vertaling van Gruitrodes *Speculum* is vermoedelijk in 1451 gemaakt door Jean Miélot voor het Bourgondische hof, met de titel *Le Miroir de l'âme pécheresse* (Delsaux 2010: 161-162). Er zijn nu tien handschriften bekend van deze vertaling, maar dit aantal moet misschien nog bijgesteld worden omdat er verschillende Franstalige versies in omloop waren. Geneviève Hasenohr wijst bijvoorbeeld op *Le Miroir d'humilité* dat bestaat uit Miélot's vertaling samen met een Franse vertaling-bewerking van het *Soliloquium* van Bonaventura (Hasenohr 2015: nr. 21500). Verder zijn er vijf incunabeldities bekend van de Franse vertaling en herdrukken tot in 1597. Tot nu toe is er maar een enkel handschrift (1486)

²⁹ Verder is er nog een Spaanse (Castiliaanse) vertaling.

³⁰ Zie ook de website Cartusiana (<http://www.cartusiana.org/node/1136>). Over de Engelse vertaling: Hosington 2014: 251-252. Over de Duitse vertaling, zie Günhart 2005: 461-470.

met een Middelnederlandse vertaling bekend van Gruitrodes *Speculum* (Gaens 2014: 138). Verder onderzoek moet uitwijzen of er nog meer tekstgetuigen van de Middelnederlandse vertaling bewaard zijn gebleven. In ieder geval kon Gruitrodes *Speculum aureum animae peccatricis* in de volkstaal gelezen worden tot in Lyon en omstreken.³¹

Er zijn meer teksten geschreven door Gruitrode naar zowel het Middelnederlands als het Frans vertaald. Het *Colloquium peccatoris et crucifixi Jesu Christi*, in het Middelnederlands bewaard gebleven in twee versies; de eerste in negen handschriften; de tweede, met de titel *Jhesus ende de sondaer sprekende van onser zielen salicheit*, werd circa 1498 gedrukt door Van Liesvelt in Antwerpen (Gaens 2014: 147). Een Franse vertaling en bewerking was beschikbaar met de titel *Le livret des consolacions contre toutes tribulacions*. Van dit werk zijn twee incunabeldrukken bekend en vijf gedrukte edities uit de zestiende eeuw (148).

Er zijn overigens ook teksten van Gruitrode die wel vertaald zijn naar het Middelnederlands, maar niet naar het Frans: de *Dialogus Marie et peccatoris*, beschikbaar in twee Middelnederlandse bewerkingen (in totaal drie handschriften en twee incunabeldrukken), zijn *Rosarium Iesu et Marie* (acht handschriften) en zijn tweede redactie van de *Coronula laudis* (37 handschriften en vier incunabeldrukken) (Gaens 2014: 147-148, 153-154, 156-158).

Dit overzicht laat zien dat in de vijftiende en vroege zestiende eeuw veel religieuze teksten zowel in het Frans als het Middelnederlands beschikbaar waren. Daaruit valt af te leiden dat Franstaligen en sprekers van het Middelnederlands veelal dezelfde religieuze kennis en praktijken deelden. Zoals te verwachten, is er sprake van een belangrijke tekstuele overdracht vanuit het Frans naar het Middelnederlands. Het tekstuele transmissieproces in de andere richting, vanuit het Middelnederlands naar het Frans, is weliswaar minder omvangrijk, maar als de tekstproductie in het Latijn in de analyse betrokken wordt, is het duidelijk waarneembaar dat de religieuze tekstcultuur uit de Nederlanden in toenemende mate een voorbeeld wordt voor spiritualiteit in de Franstalige gebieden.

Daarnaast moeten de verschillen, die wel degelijk bestaan in de volkstalige overlevering en receptie van religieuze literatuur, niet uit het oog verloren worden. Hierboven was al sprake van een aantal werken van Jacobus van Gruitrode die wel naar het Middelnederlands en niet naar het Frans vertaald zijn. Ook Gerard Zerbolt van Zutphens *De spiritualibus ascensionibus* was bijvoorbeeld wel beschikbaar in het Middelnederlands (*Van geestelijke opklimmingen*) en niet in het Frans. Werken van Jan van Ruusbroec, Meester Eckhart en Joannes Tauler zijn pas in de late zestiende of in de vroege zeventiende eeuw in het Frans vertaald.

Om beter inzicht te krijgen in de culturele contactzone tussen het Frans en het Nederlands wat betreft religieuze literatuur, richten we ons in de volgende paragrafen in meer detail op het culturele en tekstuele uitwisselingsproces: Martijns vertaling van Pierre Michaults *Danse aux aveugles* en de Franse vertaling van Gerit van der Goudes *Boexken vander Missen*.

31 Wanneer we andere volkstalen in ogenschouw nemen was het bereik van de tekst nog groter: al vanaf 1487 verschenen edities in het Duits (Ulm en Basel) en rond 1506 verscheen de tekst in het Engels.

3 Pierre Michault, *La Danse aux aveugles* (1464) en *Van den drie blinde danssen* (Gouda: Gerard Leeu, 1482)

In deze detailstudie van Pierre Michaults werk *La Danse aux aveugles* en de Middelnederlands vertaling gaan we eerst nader in op het Franstalige origineel en de sociale verspreiding ervan, die zich uitstrekte van het Franse koningshuis tot stadsbewoners uit de middenklassen. We zullen verder beargumenteren dat de Middelnederlandse vertaling ook een uiting was van een gedeelde rederijkerscultuur, waar de onderlinge competitie tussen dichters uitgedrukt werd in beide talen. Door deze nieuwe inzichten moeten gangbare veronderstellingen over het vertaalproces naar het Middelnederlands, de vertaling zelf én de verhouding tussen de Franse en de Middelnederlandse versies radicaal bijgesteld worden.

Behalve zijn naam, die hij verwerkt heeft in een aantal van zijn teksten, is over de auteur Pierre Michault maar weinig biografische informatie met zekerheid vast te stellen. Hij wordt alleen genoemd in twee administratieve documenten die dateren uit de jaren na de redactie van *La Danse aux aveugles*: in 1466 wordt hij benoemd als secretaris (*secrétaire signant*) van Karel, hertog van Charolais, de latere hertog van Bourgondië Karel de Stoute. In een tweede document uit 1468, dat gaat over een schenking van tien boeken van Filips de Goede aan Pierre Michault, wordt hij aangeduid als kapelaan van de apostolisch protonotaris Arthur de Bourbon (Lefèvre 1992, Folkart 1980: 7-11).³²

Verder schijnt Michault niet uit Franstalige gebieden afkomstig te zijn geweest, want in zijn *Doctrinal du temps présent* (1466) schrijft hij dat het Frans niet zijn moedertaal is (Folkart 1980: 7). In de context van het hertogdom Bourgondië ligt het natuurlijk voor de hand te veronderstellen dat die moedertaal het Middelnederlands was (Schuijt 1955, xvi- xvii), maar het kan evengoed een van de varianten van het Frans zijn geweest, zoals het Picardisch.

De Franse versies van het allegorische werk *La Danse aux aveugles* beginnen zonder dedicatie meteen met verzen waarin de ik-figuur, l'Acteur, vertelt hoe hij tijdens een heldere nacht in zijn bed lag te piekeren over de vraag of het leven alleen uit materie bestaat. Toen hij eindelijk in slaap was gevallen, werd hij aangesproken door zijn eigen rationele verstand in de vorm van de personificatie Entendement, die aankondigde dat hij ter onderwijzing drie wereldlijke dansen zou laten zien.

In afwisselend berijmde gedeeltes en proza³³ volgt de lezer de tocht van l'Acteur onder leiding van Entendement langs de drie afschrikwekkende dansen waaraan de verblinde mensheid zich onderworpen heeft: eerst die van Venus en Cupido, begeleid door de muzikanten Fol Appetit (Dwaze Geilheid) en Oyseuse (Nutteloze Frivoliteit); daarna die van Fortune en haar hofdame Destinee (Lotsbestemming) op muziek van de rijk geklede muzikant Eur (Geluk) en de armoedige Malheur (Ongeluk) en als laatste de grimmige dans van de Dood en Maladie, boodschapper van schikgodin Atropos,³⁴ onder begeleiding van afgrijselijk klin-

³² De teksteditie Folkart 1980: 83-139 wordt hier gebruikt als referentietekst voor de Franse versie, maar het is niet zeker of deze helemaal de oorspronkelijke tekst van Michault weergeeft, want deze editie is alleen gebaseerd op het handschrift Brussel, KBR, Ms 11020-11033.

³³ Over het prosimetrum, zie Van Hemelryck 2005, Armstrong 2015b.

³⁴ Naar de Griekse naam Ἄτροπος van de schikgodin die de levensdraad doorknipt. In de Middelnederlands wordt deze godin vaak als Atropos of Atroposus genoemd.

kende muziek van de trommel van Eage (Ouderdom) en de hoorn van Accident (Ongeval).

La Danse aux aveugles eindigt met een vierde deel waarin l'Acteur en Entendement een tweegesprek houden, geschreven in maar liefst vijfenzestig strofen van zeven regels met ieder acht versvoeten. Het octosyllabisch vers wordt in Franstalige teksten uit de Middeleeuwen veel gebruikt voor narratieve teksten en zal voor het lezerspubliek zonder veel inspanning te volgen zijn geweest. Entendement geeft hier uitleg over de remedies tegen de drie dansen: een goede opvoeding, discipline en soberheid tegen Cupido, door vrijwillige armoede bevrijdt de mens zich van de grillen van Fortune en hoewel de mens niet kan ontsnappen aan de Dood, kan hij of zij wel 'bien dancier, bien morir', goed leven en een goede dood sterven, door zich tijdens het leven al voor te bereiden op het einde.

Michaults *Danse aux aveugles* heeft intertekstuele verbanden met de Franse en Europese literatuur die veel Franstalige en Nederlandstalige lezers ongetwijfeld herkend zullen hebben. Het werk is in de eerste plaats een moraliserende replek op de allegorische *Roman de la Rose*. Michaults dansen zijn bijvoorbeeld een echo van de losbandige rondedans in de liefdestuin van Déduit aan het begin van het eerste deel door Guillaume de Lorris (Fleming 1969: 86-88). Het thema van de dans als zondige losbandigheid en gerelateerd aan de dood is ook aanwezig in het veelgelezen anonieme werk *La Danse macabre*, uit de eerste helft van de vijftiende eeuw.

Verder heeft Michaults werk veel gemeen met andere Franstalige en Middelnederlandse werken geschreven in een combinatie van poëzie en proza (prosimetrum). In het streven naar dichterlijke virtuositeit in vormvastheid sluit *La Danse aux aveugles* aan bij het werk van de Franse *Puys*, de *Grands Rhétoriciens* en de Rederijkers in de Nederlanden.³⁵ Tot slot kan er nog een intertekstueel verband vermoed worden met Petrarca's *Trionfi* (voltooid in 1374), waarin onder andere de almacht van de Liefde, Fortuin en de Dood centraal staan. Een Franse vertaling van Petrarca's tekst is samen met *La Danse aux aveugles* gekopieerd in hetzelfde handschrift.³⁶

Door de nadruk die Michault steeds legt op het belang van het rationeel redenerende verstand op het gebied van religie en het hiernamaals, staat zijn spiritualiteit dicht bij de op Aristotelische logica gebaseerde Middeleeuwse theologie en het gebruik van de rede bij het interpreteren van de Bijbel, zoals bijvoorbeeld bisschop Reginald Pecock de lezers van zijn Engelstalige werk instrueerde (Taylor 2001: 149-151). Verder lijkt Michaults denkwereld veel affiniteit te hebben met op klassieke leest geschoeide christelijk-humanistische moraalfilosofie uit de late Middeleeuwen, waarin onder andere deugd, zelfkennis, soberheid en het overwinnen van de angst voor de dood centraal staan (Zumthor 1978: 99-106). Dit komt onder andere sterk naar voren in Jacques Legrands *Livre de bonnes meurs*, dat ook samen met *La Danse des aveugles* in een verzamelhandschrift gekopieerd is.³⁷ Legrands werk was ook in het Middelnederlands beschikbaar, zoals we hierboven hebben laten zien.

nederlandse vertaling is haar naam Antropos (mens), maar ook hier wordt de schikgodin bedoeld: 'Ende twort antropos beteykent den naem van horer meesteresse die deynde des levens is' (Schuyt 1955: 56, 59).

³⁵ Over het belang van vormvastheid, dichterlijke virtuositeit en getallensymboliek bij de Franse *grands rhétoriciens*, zie Zumthor 1980: 218-266, Armstrong 2012.

³⁶ Parijs, BnF, Ms fr. 1119.

³⁷ Parijs, BnF, Ms fr. 1119.

Er zijn veel tekstgetuigen van de Franse versie van Michaults werk met een indrukwekkende geografische verspreiding: tenminste twintig handschriften, acht incunabeldrukken uit Brugge, Parijs, Bréhan-Loudéac (Bretagne), Lyon en Genève en vier gedrukte edities uit de eerste helft van zestiende eeuw.

De overlevering van de Franse tekst van *La Danse aux aveugles* in handschriften is redelijk stabiel, op een aantal uitzonderingen na. Een van de voorbeelden is een slordig geschreven papieren verzamelhandschrift, vermoedelijk een convoluut, uit het eind van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw.³⁸ De kopiisten hebben onder andere de visuele presentatie van een aantal gedichten met korte versregels veranderd, zodat deze gedichten nu in verschillende richtingen te lezen zijn: horizontaal met veel intern rijm of verticaal.

Vanaf het gedeelte met de Dans van de Dood (fol. 81 recto) en in het laatste gedeelte met de discussie tussen l'Acteur en Entendement zijn er regelmatig een aantal strofen weggelaten, waardoor de tekst korter is en ook een aantal accenten in de argumentatie veranderd zijn. Hierdoor ontbreekt bijvoorbeeld de belangrijkste boodschappen van het werk: 'Qui bien vouldra morir, bien vive': wie goed en zonder angst wil sterven, moet goed leven. Ook de teneur van de vier allerlaatste regels van de tekst, waar in de andere versies Pierre zijn achternaam Michault geeft, is grondig veranderd. Dit voorbeeld laat eens te meer zien dat tekstuele variatie niet alleen veroorzaakt wordt door een proces van vertaling; ook tussen de tekstgetuigen in het Frans onderling zijn de verschillen behoorlijk.³⁹

Geen van de Franse tekstgetuigen van *La Danse aux aveugles* heeft een dedicatie, zodat we niet weten voor wie Pierre Michault het werk geschreven heeft. Een aantal bezitterskenmerken in de handschriften geeft wel belangrijke informatie over vijftiende- en vroeg zestiende-eeuwse bezitters. Sommige van de luxueus uitgevoerde handschriften waren in het bezit van de hoogste adellijke kringen: het eerste blad van een van de handschriften draagt het wapenschild van de Franse koninklijke familie (Hans-Collas & Schandel 2009: 64-65).⁴⁰

Maar *La Danse aux aveugles* werd ook veel gelezen door stadsbewoners uit andere bevolkingslagen. Een mooi voorbeeld is een handschrift uit Rijsel/Lille met op de laatste bladen een aantal laat vijftiende- en vroeg zestiende-eeuwse eigendomsnotities:

Ce livre cy appertient a Alixandre de Wavrin bourgeois a Lille.

Che livre cy apertient a Pierres Artus marchand demorant a Saint Pierre a Lille.

Cest a Girard de Gand achete a la vendue dudit Artus (fol. 54 recto).

Che livre appertient a Jan Pasquier maitre des ouvraiges de la ville de Lille par luy acete a la venduee Girard de Gand (fol. 53 verso).⁴¹

(Dit boek behoort aan Alixandre de Wavrin, poorter in Lille; Dit boek behoort aan Pierres Artus, handelaar verblijvend in Saint-Pierre in Lille; Het is van Girard de Gand, gekocht bij de verkoop van (de goederen van) voornoemde Artus; Dit boek behoort aan Jan Pasquier, financieel toezichthouder van de bouwwerken van de stad Lille, door hem gekocht bij de verkoop (van de goederen van) Girard de Gand)

38 Parijs, BnF, Ms fr. 24442, ff. 67r-88v.

39 Er zijn meer handschriften die de tekst in veranderde vorm reproduceren.

40 Parijs, BnF, Ms fr. 1696. Het handschrift is overigens afkomstig van Lodewijk van Gruuthuse, zijn wapenschild is nog te zien onder dat van de Franse koningen.

41 Lille, BM, 401. Zie ook Petit 1869: LVI- LVII.

Dit handschrift circuleerde dus langere tijd onder de stadsbewoners van Rijsel. De eigenaren waren niet van adel en behoorden ook niet tot de stedelijke elites, maar moeten eerder gesitueerd worden in de stedelijke middenklasse. Een vergelijkbaar voorbeeld is een samengesteld handschrift op papier met de volgende eigendomsnotitie uit de Franse stad Rouaan: ‘Robert le Grand demourant a Rouen’.⁴² Een ander exemplaar van ‘*La Dance des aveugles*’ was onderdeel van de indrukwekkende boekverzameling van de welgestelde Parijse handelaar Jean Turquam, die overleed in 1519.⁴³ Sommige gedrukte edities van de Franse tekst waren bovendien overduidelijk bedoeld voor een heel wat minder vermogend lezerspubliek. De editie uit Bréhan-Loudéac in Bretagne van 1485, bijvoorbeeld, is gedrukt in klein formaat met simpele houtsneden en op goedkoop papier van slechte kwaliteit.

Op 19 augustus 1482 voltooide Gerard Leeu in Gouda de enige bekende gedrukte editie van de Middelnederlandse vertaling van Pierre Michaults werk met de titel *Van den drie blinde danssen*. In tegenstelling tot de Franse versies begint de Middelnederlandse met een dedicatie in de vorm van een ballade met de stokregel ‘Scencke den vrouwen den blinden dans’ en een *envoi* gericht aan ‘Princessen’. Het kan zijn dat deze woorden begrepen moeten worden in de context van rederijkerskamers die immers ook ieder jaar een prins verkozen, of Martijn richtte zicht tot twee echte prinsessen: Maria van Bourgondië (1457-1482) en haar dochter Margareta van Oostenrijk (1480-1530). Mocht dit vermoeden correct zijn, dan heeft de Nederlandse versie een duidelijker traceerbare relatie met het Bourgondische hof dan de Franse. In de laatste dichtregel geeft de vertaler, die zich overigens voordoet als de auteur van de gehele tekst, zijn naam: ‘Dijn scamel scoelkint ende clercxken Martijn’. Na de ballade volgt een korte proloog en inhoudsopgave, die ook niet in de Franse versies voorkomen.

De Middelnederlandse vertaling is recent bestudeerd door Rebecca Dixon. Zij merkt op dat de vertaler Martijn zeer trouw aan de Franse brontekst is gebleven: ‘a very faithful rendering indeed’ (Dixon 2017: 151).⁴⁴ W.J. Schuijt legde eerder iets meer de nadruk op de onafhankelijkheid van de vertaler: ‘Aan de opzet en de indeling van het werk blijft hij natuurlijk trouw, zelfs aan de inhoud van de strophen, doch aan de wijze, waarop het gezegd kan worden, wordt duchtig getornd’ (Schuijt 1955: xxxvii).

De verschillen tussen de Franse en de Nederlandse versies, die vooral voorkomen in de berijmde gedeeltes en veel minder in de prozagedeeltes, worden met name veroorzaakt door verschillende conventies met betrekking tot de opbouw van het vers: de Franse versvorm is gebaseerd op het aantal lettergrepen en klemtoonpatronen (waarbij de onbeklemtoonde letter ‘e’ [schwa] heel flexibel ingezet kan worden), terwijl het Middelnederlandse vers veeleer gebaseerd is op ritmepatronen van lange en korte lettergrepen.⁴⁵ Dixon laat heel overtuigend zien dat de Middelnederlandse vertaler het zich in het rijmschema op verschillende punten moeilijker gemaakt heeft dan het Franse origineel. Zo vervangt hij bijvoorbeeld het rijmschema van de *dizains* van de monoloog van de Dood in de Franse versie (*ababbccdc*) door een iets strakker schema met een rijmvorm minder: *ababbcbc*

42 Parijs, BnF, Ms fr. 12788

43 Parijs, Archives nationales, Minutier central, XIX/68.

44 En: ‘highly respectful of his source’ (152).

45 Met dank aan Alisa van de Haar voor uitleg hierover. Zie ook Dixon 2017: 156-157.

bc.⁴⁶ Dixon concludeert terecht dat dit duidt op een competitieve houding van de vertaler Martijn ten opzichte van het origineel, dat hij in dichterlijke virtuositeit probeert te overtreffen (Dixon 2017: 158). Veel verschillen in woordkeus tussen het Franse origineel en Martijns versie komen dus door de aangescherpte eisen van rijm, het aantal versvoeten en metrum en minder doordat de tekst toegankelijker gemaakt moest voor lezers met een andere culturele achtergrond.

Op een beperkt aantal plaatsen heef Martijn wel de bewoording van de tekst aangepast aan de receptiecontext van het Middelnederlands. Zo heeft hij het vers ‘je faiz rondeaulx et balades parfaite’, vertaald als ‘deen maect refreynen ter eren van haer’. Omdat de lezers van de Middelnederlandse vertaling vertrouwder zouden zijn met refreinen dan met rondelen en balladen, vermoedt Schuijt, en in navolging van hem ook Dixon, dat het geïntendeerde publiek – in tegenstelling tot de Franse versie – met name zou bestaan uit stadsbewoners met nauwe betrekkingen tot de rederijderskamers (Schuijt 1955: xxxix, Dixon 2017: 154). Dit is geen sterk argument, omdat de Franstalige rederijders ook veelal stadsbewoners waren die rondelen, balladen en refreinen schreven. Bij de opsomming van de exotische volkeren die allemaal dansen voor Cupido voegt de Nederlandse vertaler toe ‘als duytsche, walsche, overlantsche als nederlantsche tale ende sprake’ (Schuijt 1955: 12). Schuijt en Dixon veronderstellen dat ook deze aanpassing bedoeld is om met de Middelnederlandse versie een nieuw, stedelijk lezerspubliek aan te spreken (Schuijt 1955: xxix, Dixon 2017: 153).

Ook Herman Pleij is van mening dat Leeus editie bedoeld was voor burgerlijke stadsbewoners, die nog niet gewend zouden zijn aan het lezen van literatuur en die daarom een eenvoudiger tekst dan het Franse origineel nodig gehad zouden hebben, samen met leesaanwijzingen voor een beter begrip van deze tekst uit een andere cultuur. De nadruk op het gebruik van de rede en het belang van scholing zou volgens Pleij met name in de Nederlandse vertaling voorkomen en dit zou – wederom – typerend zijn voor de stedelijke rederijderscultuur (Pleij 1984: 70-75).⁴⁷ Hierboven is daarentegen al aangehaald dat het belang van de rede al aanwezig is in de Franse tekst en dat dit zeker geen typerend fenomeen is voor de Vlaamse en Nederlandse rederijderscultuur.⁴⁸ Het gekijf ‘tussen sinnelicheit en der reden’ is inderdaad een toevoeging door Martijn aan het betoog van Cupido, maar het idee van een dispuut tussen een redelijk betoog en ontvlamde liefde is al aanwezig in het Franse origineel (‘le cueur du résistant j’enflamme, pour ses propos de son cueur degetter’ [ik zet het hart van de onwillige in vuur en vlam, om dit soort woorden uit zijn hart te verjagen]) (Pleij 1984: 73-74, Folkart 1980: 89). Pleij trekt vergaande conclusies met betrekking tot het publiek van de Middelnederlandse vertaling op basis van minieme verschillen tussen beide versies van de tekst, die veelal veroorzaakt werden door de formele eisen van de dichtvorm.

Zowel Schuijt, Dixon als Pleij gaan er bij voorbaat al van uit dat de Franse versie voor hofkringen bedoeld moet zijn geweest: ‘de typische hofvoorschriften’, ‘franstalige hofkringen’ en ‘the courtly original’ (Schuijt 1955: xxxviii, Pleij 1984: 71, Dixon 2017: 149). Maar de aanname dat de Franse versies voor de cultuur van

⁴⁶ Voor een gedetailleerde discussie, zie Dixon 2017: 155-158.

⁴⁷ *Remonstrances* betekent overigens wel degelijk onderwijzing.

⁴⁸ Meer kritische kanttekeningen bij Pleijs ideeën over het burgerlijke karakter van rederijderscultuur in Van Bruaene 2008: 217-249.

het Bourgondische hof geschreven zijn, is alleen gebaseerd op een beperkt aantal, nogal schimmige biografische gegevens over Pierre Michault, en waarschijnlijk nog meer op een onuitgesproken veronderstelling dat de Franse taal met name in hofkringen gelezen werd en het Middelnederlands vooral onder stadsburgers en kooplieden. Hierboven hebben we daarentegen al verwezen naar meertaligheid in de Nederlanden en we hebben laten zien dat de Franse tekstgetuigen niet alleen circuleerden in Bourgondische hofkringen (hiervoor is in de bezitterskenmerken eigenlijk nauwelijks bewijs te vinden), maar met name onder de Franstalige stadsbewoners van steden als Rijsel, Brugge, Rouaan en Parijs. Bovendien hadden sommige goedkope Franse edities, zoals die uit Bréhan-Loudeac, eerder de lagere sociale klassen als doelgroep.

Zoals Dixon al eerder observeerde, lijkt het erop dat de Middelnederlandse vertaler er vooral naar streefde het Franse origineel vanuit een gevoel van dichtertelijke competitiedrang te overtreffen. Aan de voorbeelden aangedragen door Dixon kunnen we nog toevoegen dat waar de Franse handgeschreven kopieën en gedrukte edities nogal eens een aantal strofen weglaten, Martijn er juist één toevoegde aan de tirade van de Dood en zelfs vier aan het laatste deel met de discussie tussen Acteur en Tverstand. Er is in het geval van Martijns Middelnederlandse vertaling eigenlijk weinig sprake van een proces van onderhandeling en aanpassing om de tekst functioneel te laten zijn in een nieuwe culturele context. De meeste veranderingen lijken eerder voort te komen uit het streven van Martijn om een tekst te produceren die in dichtertelijke virtuositeit en vormvastheid het Franse origineel ver achter zich laat. Adrian Armstrong heeft eerder opgemerkt dat bij dichters uit het eind van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw onderlinge rivaliteit en uitwisseling een belangrijke rol speelden en dat die rivaliteit ook uitgevochten werd met gedichten in verschillende talen (Armstrong 2012: xiv). In de context van de meertalige Nederlanden was de Middelnederlandse vertaling dus vermoedelijk niet alleen bedoeld voor lezers die het Frans onvoldoende machtig waren, maar zeker ook voor meertalige lezers die de dichtertelijke virtuositeit van zowel het Franse origineel als de Middelnederlandse vertaling konden waarderen.⁴⁹ De termen ‘aanpassing’ en ‘overdracht’ zijn dus minder van toepassing op Pierre Michaults origineel en Martijns vertaling. Beide versies kunnen beter gekarakteriseerd worden als gedeelde teksten die veel meer dan tot nu verondersteld binnen een gedeelde leescultuur functioneerden en die een onmiskenbaar voorbeeld vormen van *shared culture* tussen het Frans en het Nederlands.

4 Gerrit van der Goudes *Boexken vander Missen*: paralleledities in het Nederlands en het Frans

Eén van de oorspronkelijk Nederlandstalige religieuze teksten waarvoor Antwerpen als drukkerstad in de vroege zestiende eeuw de rol van ‘ontmoetingspunt’ tussen het Nederlands en het Frans vervulde, is het *Boexken vander Missen* van Gerrit van de Goude. De Franse edities zijn nog niet het onderwerp geweest van een nadere studie. Ze laten zien dat het *Boexken* paste binnen een gedeelde spiri-

⁴⁹ Zie ook Haar 2015, Armstrong 2015a: 59.

tualiteit en religieuze leescultuur: in beide talen circuleerden al langere tijd soortgelijke verklaringen van de mis.⁵⁰ We zullen zien dat de Nederlandstalige tekst tijdens het vertaalproces nauwelijks aangepast hoefde te worden; de meeste verschillen zien we in het uiterlijk – in de lay-out – van de edities.

Gerrit van der Goude stelde het *Boexken* aan het begin van de zestiende eeuw samen op verzoek van zijn stadsgenoten – zowel wereldlijk als religieus – die hem al vaak, en inspirerend over de mis, de biecht en de (voorbereiding op) de communie hadden horen preken. Het waren met name de Goudse Collaciebroeders, die vanaf circa 1490 een drukpers met een gevarieerde output runden, die Gerrit er toe aanzetten om in de pen te klimmen (Goudriaan 2010, Roest 2004: 369–370, Dlabáčová 2019, Goudriaan 2014). Kennelijk zagen zij in een boek gebaseerd op de Gerrits uitleg over de mis geschikte kopij. In zijn proloog bij het *Boexken* reflecteert Gerrit als volgt op de totstandkoming van de editie die in 1506 het licht zag:

Hier om want ic altemet in minen sermonen daer af gepreect hebbe so is mi dicwijl van veel devoten menschen gebeden – so geestelic so waerlic – ende bisonder van die devoten broeders ter Goude tot die collacie broeders ghenoeemt, dat ick doch wat soude willen ordineren om devoteliken misse te horen ende watter toe behoert ende watmen onder der misse lesen ofte dencken sal.⁵¹

Het potentiële succes dat de Collaciebroeders in Gerrits werk zagen, maakte het *Boexken* meer dan waar. De tekst vond al snel zijn weg naar Antwerpen, alwaar niet minder dan vijftien edities verschenen tussen 1506 en 1538. Vrijwel alle grote Antwerpse drukkers van de vroege zestiende eeuw publiceerden Gerrits instructies rond de mis: Michiel Hillen van Hoochstraten, Adriaen van Berghen, Henrick Eckert van Homberch, Jan van Ghelen en Willem Vorsterman (De Troeyer 1969: 7–13, De Troeyer 1970: 105–115 (nrs. 173–193)). In Gouda werd ondertussen het centrale deel van Gerrits tekst, waarin de mis op allegorische wijze wordt uitgelegd, door Franciscus Goudanus naar het Latijn vertaald en eveneens gedrukt door de Collaciebroeders (1512).⁵² In 1532 verscheen in Londen een Engelstalige vertaling (*The interpretacyon, and sygnifycacyon of the Masse*) bij Robert Wyer.⁵³

Eerder al, in 1524 (zes jaar na zijn eerste editie van het Nederlandstalige *Boexken*), publiceerde Willem Vorsterman te Antwerpen een vertaling in het Frans onder de titel *L'Interpretation et signification de la messe*.⁵⁴ Het is opvallend dat de taal van deze vertaling niet het Picardisch van Noord Frankrijk en Vlaanderen is, maar de meer neutrale vorm van het Middelfrans, waardoor de potentiële afzetmarkt bestond uit alle min of meer Franstalige gebieden. Vorsterman bracht de Franse tekst vervolgens nog minstens tweemaal uit, in 1538 en 1542.⁵⁵ In 1529 verscheen nog een editie waarvan de drukker niet bekend is.⁵⁶

50 Voor de Nederlandstalige teksten: Dlabáčová 2019, Goudriaan 2014.

51 Van der Goude 1506, fol. 2r. NK 982.

52 *Precatiuncule* z.j. NK 1756. Goudriaan 2002.

53 London, Robert Wyer, 1532. Digital copy: http://gateway.proquest.com/openurl?ctx_ver=Z39.88-2003&res_id=xri:eebo&rft_id=xri:eebo:citation:99846278.

54 Van der Gouda [1524]. USTC 29068.

55 NK 988 en USTC 13243; USTC 93861. Van de laatste druk (1542) zijn geen exemplaren bewaard gebleven.

56 NK 3077 en USTC 73236.

Vorsterman koos er dus voor om de tekst min of meer tegelijkertijd *zelf* in parallelledities in beide talen op de markt te brengen. Walsby signaleert dat Antwerpse drukkers dit wel vaker deden met korte nieuwsberichten, maar drukkers volgden dezelfde strategie dus ook als het ging om langere, religieuze werken (Walsby 2017: 64). Wat direct opvalt is dat de Franstalige editie een hybrida gebruikt, terwijl de Nederlandstalige tekst in de gebruikelijke gotische fraktur is gedrukt. Het lettertype gaf de teksten een uitgesproken uiterlijk en lezers en potentiële kopers konden natuurlijk direct herkennen om welke taal het ging, ook als de parallelledities naast elkaar werden verkocht (65).

Wanneer lezers de Nederlandstalige of de Franstalige editie in handen namen, werden ze vervolgens in beide gevallen geconfronteerd met een vrijwel identiek geïllustreerd titelblad.⁵⁷ In de Nederlandstalige editie volgt direct op het titelblad de proloog waarin Gerrit uitleg geeft over de totstandkoming van het gedrukte boek én over de inhoud van het werk. De Franstalige editie biedt de lezer eerst een kalender, een traditioneel onderdeel van het getijdenboek. Dit is evenwel niet uniek voor de Franstalige versie, want in de latere Nederlandstalige edities van Gerrits *Boexken* van 1520 (Henrick Eckert van Homberch) en circa 1529 (Willem Vorsterman) is eveneens een kalender voor de proloog ingevoegd.⁵⁸ Werken zoals het *Boexken vander missen*, waarin religieuze instructie en gebeden gecombineerd werden, lijken steeds vaker de functie van het getijdenboek – als werk dat lezers de mogelijkheid bood om religieuze oefening in het dagelijkse leven te integreren – te hebben ‘overgenomen’. De kalender in de Franstalige editie wijkt af van de kalenders in de Nederlandstalige edities. Zo treffen we op 3 januari de Heilige Genoveva aan, patroonheilige van Parijs, in plaats van de octaaf van het feest van Johannes de Evangelist.⁵⁹ De Franse kalender biedt lezers bovendien de mogelijkheid om de dag uit te rekenen waarop Pasen valt.⁶⁰ De proloog die volgt loopt in Vorstermans Nederlandstalige en Franstalige editie gelijk. Ook in het Frans wordt de Goudse oorsprong van het werk besproken.⁶¹ In de proloog wijst Gerrit eveneens kort op de opbouw van het werk: het boek bestaat uit drie delen, die telkens, als verwijzing naar de leeftijd van Jezus Christus, drieëndertig hoofdstukken bevatten. Meer uitleg wordt steeds gegeven aan het begin van elk deel.⁶² Op de proloog volgt in beide edities een uitgebreide inhoudsopgave.⁶³

De Franse vertaling van de proloog is vrij letterlijk vertaald en hetzelfde geldt voor de drieëndertig hoofdstukken van het eerste *boexken* of *livret*. In het eerste deel komen allerlei zaken met betrekking tot de mis aan bod die antwoord geven op vragen als: waarom heet de mis in alle talen ‘mis’? Wie heeft als eerste op de wereld een mis gevierd? Is de eerste mis van een nieuwe priester beter dan zijn

57 De vergelijking is gebaseerd op de eerste Nederlandstalige druk van Vorsterman van rond 1509 en Vorstermans eerste editie van de Franstalige tekst: Van der Goude [c. 1509]; Van der Gouda 1524.

58 Van der Goude 1520 en [1529].

59 Van der Goude 1520, fol. A2r en Van der Gouda 1524, fol. A2r.

60 Opmerking aan het einde van de kalender in Van der Gouda 1524: ‘Notes que le nombre dor escript en la fin des saintez a la main dextre es deux moys de Mars et Dauril, est pour trouver Pasques a tousiours [...]’.

61 Van der Gouda 1524, fol. B1r.

62 Van der Gouda 1524, fol. B1v: ‘[...] en ce liuret de la messe, lequel est diuise et parti en trois parties comme appert en chascun son lieu [...]’.

63 Van der Goude [c. 1509], fols. 3r-8r. Van der Gouda 1524, fols. B2r-B8v.

tweede of derde mis of de mis van een andere priester? Moeten alle christenen op zondag een mis bijwonen? Mag je de mis ook bijwonen in een andere parochie? Gerrit bespreekt eveneens of de mis ook buiten de kerk gevierd mag worden. Dat is mogelijk – doch liever niet op een schip op open zee – en minderbroeders mogen de mis bovendien binnenshuis vieren.⁶⁴ Vanaf hoofdstuk eenentwintig wordt de tekst meer praktisch en wordt besproken welke teksten je het beste kunt lezen wanneer je opstaat, welk gebed je dient te bidden als je op het kerkhof aankomt, en hoe je je voorbereidt op het bijwonen van de mis. Dat laatste wordt uitgelegd aan de hand van een vergelijking met de treden binnen de kerk (en het geestelijk leven): ‘Hoe een mensche hem bereiden sal om misse te horen betekent biden trappen vander kercken’ / ‘Comment l’homme se disposera pour ouyr Messe, signifie par les degres de leglise’.⁶⁵ Verder komen gebeden aan bod die men voor het sacrament dient te lezen en worden de voordelen van de mis besproken (hoofdstuk 29). Opvallend genoeg schrijft Gerrit dat ook vrouwen (maagden) assistentie mogen verlenen bij de mis (hoofdstuk 30). De twee laatste hoofdstukken richten zich respectievelijk op een allegorische interpretatie van de paramenten die tijdens de mis worden gebruikt (hoofdstuk 32) en op de twaalf ‘vruchten [die] gheleghen sijn devoteliken misse te hooren’ / ‘Quelles vertus ou fruitz gisent en devotement oyant messe; lesquelles vertus sont de douze manieres’ (hoofdstuk 33).⁶⁶

Het tweede, centrale deel van het *Boexken*, waarin drieëndertig momenten uit de mis uitgelegd worden als drieëndertig momenten uit het leven van Jezus, wordt in beide edities eveneens voorafgegaan door een proloog. Hoewel in de Nederlandstalige editie van Vorsterman van rond 1509 het tweede deel van de proloog ontbreekt, komt dit tweede deel wel weer voor in zijn editie van circa 1529, en ook de Franstalige editie (1524) heeft de volledige tekst. De vertaling in het Frans is dus in ieder geval niet op basis van de editie van circa 1509 gemaakt en het is goed mogelijk dat er nog andere tekstgetuigen (wellicht ook handschriften) van deze tekst bestaan hebben.⁶⁷ Na een aflaatgebed volgen de drieëndertig ‘artikelen’ van de mis, onderverdeeld in drie delen of *tijden*: van Jezus’ geboorte tot de Passie, de Passie en kruisdood, en de Herrijzenis. Een korte beschrijving van een gebeurtenis uit de mis wordt telkens gevolgd door een korte uitleg waarin het moment uit de mis vergeleken wordt met een episode uit Christus’ leven. Vervolgens biedt het boek een gebed tot Christus, gesitueerd in die specifieke episode. De drieëndertig gebeden tezamen vormen zo een leven van Jezus. Beide gebeurtenissen (uit de mis en uit Jezus’ leven) zijn telkens geïllustreerd door middel van een houtsnede, die steeds boven de tekst is geplaatst.

Hier wijkt de lay-out van de Franstalige editie af van de Nederlandstalige editie(s). In de Nederlandstalige editie is de gebeurtenis uit de mis met bijbehorende uitleg en interpretatie telkens op de linkerzijde van een opening geplaatst en de gebeurtenis uit Jezus’ leven met bijbehorend gebed op het rechterblad. Zo zijn beide in één oogopslag zichtbaar voor de lezer en kan hij of zij tegelijkertijd zien wat tijdens de mis gebeurt en van welke gebeurtenis hij of zij zich in gedachten een beeld dient te vormen tijdens het uitspreken van het gebed. In de Franstalige editie

64 Van der Goude [c. 1509], fol. 18v.

65 Van der Goude [c. 1509], fol. 25v. Van der Gouda 1524, fol. E3v.

66 Van der Goude [c. 1509], fol. 39r-41v. Van der Gouda 1524, fol. G2r.

67 Van der Goude [c. 1509], fol. 42v. Van der Gouda 1524, fol. G4v-r.

uit 1524 is de afbeelding van de mis met verklaring telkens op de recto-zijde van een blad geplaatst en de bijbehorende afbeelding uit het leven van Christus met gebed op de versozijde. Dit betekent dat de lezer telkens de pagina moest omslaan om het gebed dat bij de gebeurtenis hoort te kunnen bidden en om zich door de bijbehorende afbeelding te laten inspireren in zijn of haar meditatie. Aan de andere kant ziet de lezer van de Franse versie wel steeds het volgende onderdeel van de mis en wordt de lezer daardoor uitgenodigd verder te lezen en door te bladeren. Het is de vraag of dit met opzet is gedaan, of eerder uit praktische overwegingen tijdens het zetten zonder dat men nadacht over de consequenties voor de leeswijze en het gebruik van het boek. Eén voorbeeld moet hier volstaan:

[houtsnede]

Dat tweede artikel der missen es:

Hoe dat de priester gaet uter sacristie na den outaer mitten dyaken ende subdyaken ende aldaer blijft hi staen tusschen hem beyden. Dat bewijst ons hoe dat Jhesus was gheboren tusschen Joseph ende Maria. Ende gheleyt tusschen den os ende den ezel.

[houtsnede]

Ghebet. Pater Noster. Ave Maria.

O ghebendide here Ihesu Christe. Ick danck u want ghi sijt nader menscheliker naturen geboren vander reinder maget Maria in deser werlt om onser sonden wille: welcken sonden ghi namaels hebt gedragen anden cruce in dinene heiligen lichaem. Ic biddu u, O lieue here, verleent mi dat cruce der penitencie also te dragen hier opter aerden voer mijn sonden dat ic mach warden haerboren inden hemel. Amen.

[houtsnede]

Le seconde article de la messe.

Comment le prestre sen va dehors le saintuaire vers laultel avecq diacre et subdiacre, ou il demeure tout coy entre eulx deulx, lequel nous signifie comment Jesus fut ne entre Joseph et Marie et mis entre le beuf et lasne.

[houtsnede]

Oraison. Pater noster. Ave Maria.

O benoist seigneur Jesuchrist. Je te remercie et rens graces car tu es selon lhumaine nature nez de la pure vierge Marie en ce monde pour noz peches, lequels peches tu as apres porte a la croix en ton saint corps. Je te supplie chier sire donne et concede moy la croix de penitence ainsy porter icy en terre pour mes peches, que ie puisse estre renes au ciel. Amen.

Het derde en laatste deel richt zich op de biecht en bevat uitgebreide instructies voor (de voorbereiding op) de communie en voor wat en hoe men tijdens de mis lezen zal: liever weinig en met innigheid dan een buidel vol boeken meenemen met de intentie alles tijdens de mis te lezen.⁶⁸ In de laatste hoofdstukken van dit derde deel konden lezers verschillende gebeden vinden, waaronder het *Magnificat* in respectievelijk het Nederlands en het Frans en gebeden voor alle dagen van de week.⁶⁹

Uit bovenstaande analyse blijkt dat de tekstuele verschillen tussen de Nederlandstalige en Franstalige paralleledities minimaal zijn. Het grootste verschil, naast het gebruikte lettertype, is de kalender aan het begin van het boek: Vorsterman en/of de vertaler voegde(n) een kalender toe die in Franstalige gebieden be-

⁶⁸ Van der Goude [c. 1509], fol. 80v. Van der Gouda 1524, fol. M2r.

⁶⁹ Van der Goude [c. 1509], fol. 130r en 132r e.v. Van der Gouda 1524, fol. T3v en T6r e.v.

grijpelijk was. Mogelijk werd de kalender uit een Parijse druk overgenomen. Maar de rest van de tekst – de uitleg van de mis, de instructies rond de biecht en de communie en zelfs de houtsneden behoeften kennelijk geen aanpassing. Gerrits tekst kon zo zonder diepgaande culturele transformatie gebruikt worden door een Franstalig leespubliek en getuigt van een gedeelde leescultuur wat betreft religieuze literatuur. Ook de instructies die Gerrit zijn lezers meegaf voor het lezen van devotionele teksten werden zonder aanpassing overgenomen.

De religieuze cultuur in beide streken liet dit blijktbaar toe: net als in het Middelnederlandse taalgebied bestonden er verschillende van oorsprong Franstalige teksten waarin we soortgelijke verklaringen van de mis aantreffen. Colard Mansion voegde – zoals we hierboven al beschreven – aan zijn editie van Pierre d’Ailly’s *Jardin amoureux de l’âme dévote* een vijftiende-eeuwse tekst toe met een allegorische uitleg van de mis, *Ci commence comment Nostre Seigneur par Abraham nous aprent a oir la messe devotement*. Al vanaf de dertiende eeuw circuleerden in het Frans verschillende teksten waarin aan leken wordt uitgelegd wat er tijdens de mis gebeurt, wat de handelingen en objecten betekenen en met aanwijzingen voor leken wat zij moeten denken en doen.⁷⁰ In 1493, enkele jaren voor Gerrit van der Goudes *Boexken*, drukte Jean Lambert in Parijs een Franse tekst met spirituele uitleg van de mis, geschreven door een andere minderbroeder-observant, Olivier Maillard, en gebaseerd op een van zijn preken: *La conformité et correspondance très dévote des sacrés et saintz misteres de la Messe à la Passion*.⁷¹ Ook Maillards tekst kon op een grote belangstelling rekenen, want deze is bewaard gebleven in twee incunabeldrukken, twee handschriften (vermoedelijk beide afschriften van een druk) en vier edities uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

Het *Boexken vander missen*, een van de teksten die vanuit het Nederlands naar het Frans werden vertaald en waar nog maar weinig aandacht voor is geweest, laat zien dat de religieuze leesculturen in Franstalige en Nederlandstalige gebieden niet substantieel afweken. De vertaling droeg juist bij aan een gedeelde leesen tekstcultuur, en in de totstandkoming van de vertaling – en daarmee ook bij de bevordering en consolidatie van een *shared history* tussen de talen – speelden Antwerpse drukkers een cruciale rol.

5 Conclusie

Vertalingen staan op het moment in de belangstelling: Barbara Cassin schreef een lofzang op de vertaling en Tanja Holzhey publiceerde onlangs een pleidooi voor het opnemen van vertalingen in de nationale literaire canons (Holzhey 2017). Het bronmateriaal aan religieuze literatuur in het Frans en het Middelnederlands dat wij verzameld hebben, laat zien dat vertalingen meer zijn dan een verwaterde kopie van een beter origineel in een andere taal. De teksten en hun vertalingen die

⁷⁰ Bijvoorbeeld: *Li introite de la messe ce est li entreie de la messe*; 19 handschriften. Zie ook Hasenohr 2015, nr. 23380, 43200, 56880. Hasenohr 2017: 130-139. Zie Dlabáčová 2019 voor de Nederlandstalige teksten.

⁷¹ Studie en teksteditie: Steiner 2001. Zie ook Hasenohr 2015, nr. 54520. Maillards tekst bevat overigens ook gedeeltes uit *Ci commence comment Nostre Seigneur par Abraham nous aprent a oir la messe devotement*.

hier besproken zijn, maakten het mogelijk voor sprekers van verschillende talen om deel te nemen aan dezelfde religieuze leescultuur. Een goed voorbeeld is de vertaling van Gerrit van der Goudes *Boexken vander missen* dat maar weinig aanpassing behoeft en aansluit op een al bestaande Franstalige tekstcultuur over dit onderwerp. Soms waren vertalingen wellicht ook bedoeld om tweetalige lezers te laten genieten van de virtuositeit van de tekstcompositie in beide talen, zoals in het geval van Pierre Michaults *Danse aux aveugles* en *Van den drie blinde dansen*. De religieuze leescultuur in Noord-Frankrijk en de zuidelijke Nederlanden tijdens de vijftiende en vroege zestiende eeuw was dus geen cultuur van pre-nationale compartimentalisatie langs taalgrenzen, maar veel meer een cultuur van tekstuele mobiliteit en wederkerigheid. Uiteindelijk lazen sprekers van het Frans en het Middelnederlands zeer vergelijkbare teksten en hadden zij dezelfde, mede door deze teksten vormgegeven religieuze beleving. De activiteit van drukkers en vertalers in de laatste decennia van de vijftiende en de eerste decennia van de zestiende eeuw, bevorderde deze gemeenschappelijkheid.

Bibliografie

- Adam 2006 – R. Adam, ‘Les livres imprimés en français avant 1500 dans les Pays-Bas méridionaux: réflexions sur leur mise en page’. In: T. Van Hemelryck & C. Van Hoorebeek (eds.), *L’écrit et le manuscrit à la fin du Moyen Âge*. Turnhout: Brepols, 2006, p. 17-33.
- Adam & Vanautgaerden 2018 – R. Adam & A. Vanautgaerden (eds.), *Vivre et imprimer dans les Pays-Bas méridionaux (des origines à la Réforme)*. Turnhout: Brepols, 2018.
- Ampe 1956 – A. Ampe, ‘Het “Hoefken van devocien”’. In: *Ons Geestelijk Erf* 30 (1956), p. 43-82.
- Armstrong 2012 – A. Armstrong, *The Virtuoso Circle: Competition, Collaboration, and Complexity in Late Medieval French Poetry*. Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2012.
- Armstrong 2015a – A. Armstrong, ‘Translating Poetic Capital in Fifteenth-Century Brussels: From Amé de Montgesoie’s Pas de la Mort to Colijn Cailleu’s Dal sonder Wederkeeren: Literature and Multilingualism in the Low Countries (1100-1600)’. In: *Queeste* 22 (2015) 1, p. 47-61.
- Armstrong 2015b – A. Armstrong, ‘“Half dicht, half prose gheordineert”: vers et prose de moyen français en moyen néerlandais’. In: *Le Moyen français* 76-77 (2015), p. 7-38.
- Bachmann-Medick 2009 – D. Bachmann-Medick, ‘Introduction: The translational turn’. In: *Translation Studies* 2 (2009) 1, p. 2-16.
- Bar e.a. 1992 – F. Bar, G. Hasenohr, G. Keith & A. Micha, ‘Voies de Paradis’. In: G. Hasenohr & M. Zink (eds.), *Dictionnaire des lettres françaises: le Moyen Âge*. Paris: Fayard, 1992, p. 1489-1491.
- Biesheuvel 2005 – I. Biesheuvel, *Die Pelgrimage vander menscheliker creaturen. Een studie naar overlevering en vertaal- en bewerkingstechniek van de Middelnederlandse vertalingen van de Pèlerinage de vie humaine (1330-1331) van Guillaume de Digulleville met een kritische editie van handschrift Utrecht, Museum Catharijneconvent BMH 93*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2005.
- Bourgain & Lusignan 2013 – P. Bourgain & S. Lusignan, ‘Passeurs et Médiateurs’. In: *Cahiers de civilisation médiévale* 56 (2013) 221, p. 87-100.
- Brayer & Leurquin-Labie 2008 – É. Brayer & A.-F. Leurquin-Labie (eds.), *Frère Laurent: La Somme le roi*. Paris: Société des anciens textes français, 2008.
- Bruin 1954 – C.C. de Bruin, *De Middelnederlandse vertaling van ‘De imitatione Christi’ (Qui sequitur) van Thomas à Kempis in hs. Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 339. Leiden: Brill, 1954.
- Burke 2009 – P. Burke, ‘Translating knowledge, translating cultures’. In: M. North (ed.), *Kultureller Austausch in der Frühen Neuzeit*. Keulen: Böhlau, 2009, p. 69-77.
- Burnett 2016 – C. Burnett, ‘The Transalator as an Authority’. In: *The Medieval Translator* 16 (2016), p. 53-68.
- Byrn 1979 – R.F.M. Byrn, ‘Late Medieval Eschatology: Gerard Van Vliederhoven’s Cordiale de iv

- Novissimis'. In: *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society* 17 (1979) 2, p. 55-65.
- Cassin 2004 – B. Cassin, *Vocabulaire européen des philosophies: dictionnaire des intraduisibles*. Parijs: Seuil, 2004.
- Cassin 2016 – B. Cassin, 'Translation as Paradigm for Human Sciences'. In: *The Journal of Speculative Philosophy* 30 (2016) 3, p. 242-266.
- Coldiron 2015 – A.E.B. Coldiron, *Printers without borders: translation and textuality in the Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Corbellini 2010 – S. Corbellini, 'The "Manual for the Young Ones" by Jan de Wael (1510): Pastoral Care for Religious Women in the Low Countries'. In: R.J. Stansbury (ed.), *A Companion to Pastoral care in the Late Middle Ages (1200-1500)*. Leiden: Brill, 2010, p. 389-411.
- De Certeau 1980 – M. de Certeau, 'Lire un braconnage'. In: M. de Certeau, *L'invention du quotidien, vol. 1: Arts de faire*. Parijs: 10/18, 1980, p. 279-316.
- Delaveau & Sordet 2011 – M. Delaveau & Y. Sordet, *Editions et diffusion de l'Imitation de Jésus-Christ (1470-1800). Etudes et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Genève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine et à la bibliothèque de la Sorbonne*. Parijs: Bibliothèque nationale de France, 2011.
- Delseaux 2010 – O. Delseaux, 'Bibliographie de et sur Jean Miélot'. In: *Le Moyen Français* 67 (2010), p. 157-202.
- Derolez & Victor 1999 – A. Derolez & B. Victor (eds.), *Corpus catalogorum Belgii: the medieval booklists of the southern low countries. Volume III, Counts of Flanders, Provinces of East Flanders, Antwerp and Limburg*. Brussel: Paleis der Academiën, 1999.
- De Troeyer 1969 – B. de Troeyer, *Bio-bibliographia franciscana saeculi XVI. Pars biographica, de auctores van de uitgegeven werken*. Nieuwkoop: De Graaf, 1969.
- De Troeyer 1970 – B. de Troeyer, *Pars bibliographica, de edities*. Nieuwkoop: De Graaf, 1970.
- Deschamps 1985 – J. Deschamps, 'Middel nederlandse vertalingen en bewerkingen van werken van de kartuizer Jacobus van Gruitrode'. In: T. Coun, A. Vandenheede & G. Wellens (eds.), *Huldealbum Dr. F. van Vinckenroye*. Hasselt: Provinciaal Hoger Handelsinstituut, 1985, p. 67-81.
- Diekstra 1993 – F. Diekstra, 'Robert de Sorbon's Qui vult vere confiteri (ca 1269-74) and its French Versions'. In: *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 60 (1993), p. 215-272.
- Dixon 2017 – R. Dixon, 'The Blind Leading the Blind? Choreographing the Transcultural in Pierre Michault's La Dance aux aveugles and Gheraert Leeu's Van den drie blinden danssen'. In: A. Armstrong & E. Strietman (eds.), *The Multilingual Muse: Transcultural Poetics in the Burgundian Netherlands*. Cambridge: Legenda, 2017, p. 149-161.
- Dlabačová 2014 – A. Dlabačová, *Literatuur en observantie. De Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2014.
- Dlabačová 2019 – A. Dlabačová, 'Seeing Beyond Signs. Allegorical Explanations of the Mass in Medieval Dutch Literature'. In: W. Melion e.a. (eds.), *Quid est sacramentum? On the Visual Representation of Sacred Mysteries in Early Modern Europe and the Americas*. Leiden: Brill, 2019, p. 199-226.
- Dlabačová ter perse – A. Dlabačová, 'The Art of Observance. Jan Provoost's Diptych of a Franciscan Friar as an Exponent of the Spirituality and Position of the Franciscan Order in the Low Countries, c. 1520'. In: I. Falque & A. Guiderdoni (eds.), *Rethinking the Dialogue between the Visual and the Textual. Methodological Approaches to the Relationships Between Religious Art and Literature (ca. 1400-1700)*. Leiden: Brill, ter perse.
- Dusch 1975 – "De veer usteren"; *Das "Cordiale de quatuor novissimis" von Gerhard von Vliederhoven in Mittelniederdeutscher Überlieferung*. Ed. M. Dusch. Keulen: Böhlau, 1975.
- Espagne 1999 – M. Espagne, *Les transferts culturels franco-allemands*. Parijs: PUF, 1999.
- Fish 1980 – S. Fish, *Is there a text in this class? The authority of interpretive communities*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.
- Fleming 1969 – J.V. Fleming, *The Roman de la Rose: a study in allegory and iconography*. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Folkart 1980 – *Pierre Michault: Oeuvres poétiques*. Ed. B. Folkart. Parijs: 10/18, 1980.
- Gaens 2014 – T. Gaens, 'Spiritu Jesu operante. Written sources for the work of James of Gruitrode'. In: K. Pansters (ed.), *The Carthusians in the Low Countries. Studies in monastic history and heritage*. Leuven: Peeters, 2014, p. 129-172.
- Galderisi 2011 – C. Galderisi (ed.), *Traductions médiévales. Cinq siècles de traductions en français au*

- Moyen Âge (XII-XVI siècles)*. Étude et Répertoire, 3 vols. Turnhout: Brepols, 2011.
- Gaunt 2015 – S. Gaunt, 'French Literature Abroad: Towards an Alternative History of French Literature'. In: *Interfaces. A Journal of Medieval European Literatures* 1 (2015) 1, p. 25-61.
- Glorieux 1966 – Jean Gerson, *Oeuvres complètes*. Vol. VII. Ed. P. Glorieux. Parijs: Desclée, 1966.
- Godin 1962 – A. Godin, 'Jean Glapion: Le passe-temps de pèlerin de vie humaine'. In: *Bulletin trimestriel de la Société des Antiquaires de La Morinie* 20 (1962-1967), p. 370-380.
- Goudriaan 2002 – K. Goudriaan, 'Een Latijnse misverklaring met houtsneden uit 1512'. In: *Kunstlicht* 23 (2002) 1-2, p. 53-59.
- Goudriaan 2010 – K. Goudriaan, 'Apostolate and Printing: The Collaciebroeders of Gouda and their Press'. In: U. Hascher-Burger, A. de Hollander & W. Janse (eds.), *Between Lay Piety and Academic Theology. Studies presented to Christoph Burger on the Occasion of his 65th Birthday*. Leiden-Boston: Brill, 2010, p. 433-452.
- Goudriaan 2013 – K. Goudriaan, 'The Church and the Market: Vernacular Religious Works and the Early Printing Press in the Low Countries, 1477-1540'. In: S. Corbellini (ed.), *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*. Turnhout: Brepols, 2013, p. 93-116.
- Goudriaan 2014 – K. Goudriaan, 'Een kerkelijk catechese-offensief? Misverklaringen op de drukpers rond 1500'. In: P.H.A.M. Abels, J. Jacobs & M. van Veen (red.), *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd*. Zoetermeer: Meinema, 2014, p. 73-95.
- Günhart 2005 – R. Günhart, 'Deutschsprachige Andachtsbücher um 1500. Drucke zwischen Wissensvermittlung und Meditationshilfe'. In: K.A.E. Enenkel & W. Neuber (eds.), *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*. Leiden: Brill, 2005, p. 455-478.
- Haar 2015 – A. van de Haar, 'Language Games: The Multilingual Emblem Book and the Language Question in the Low Countries'. In: *Queeste* 22 (2015) 1, p. 82-109.
- Hans-Collas & Schandel 2009 – I. Hans-Collas & P. Schandel, *Manuscripts enluminés des anciens Pays-Bas méridionaux, vol. 1: Manuscrits de Louis de Bruges*. Parijs: Bibliothèque nationale de France, 2009.
- Hasenohr 2015 – G. Hasenohr, *Textes de dévotion et lectures spirituelles en langue romane (France, XII-XVI siècle)*. Turnhout: Brepols, 2015.
- Hasenohr 2017 – G. Hasenohr, 'Entre Bible et liturgie: les traductions des épîtres et évangiles des dimanches (XIII-XIV siècle)'. In: V. Ferrer & J. René (eds.), *Écrire la Bible en français au Moyen Âge et à la Renaissance*. Genève: Droz, 2017, p. 121-139.
- Hauwaerts e.a. 2018 – E. Hauwaerts, E. de Wilde, L. Vandamme & R. Adam (eds.), *Colard Mansion: incunabula, prints and manuscripts in medieval Bruges*. Gent: Snoeck, 2018.
- Holzhey 2017 – T. Holzhey, 'De "verfransing der letteren" door Nil Volentibus Arduum'. In: M. Koffeman, A. Montoya & M. Smeets (red.), *Littéraire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017, p. 163-182.
- Hoogvliet 2013a – M. Hoogvliet, '"Pour faire laies personnes entendre les hystoires des escriptures anciennes"'. Theoretical Approaches to a Social History of Religious Reading in the French Vernaculars During the Late Middle Ages'. In: S. Corbellini (ed.), *Cultures of Religious Reading in the Later Middle Ages: Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion*. Turnhout: Brepols, 2013, p. 247-274.
- Hoogvliet 2013b – M. Hoogvliet, 'Brave Burgers dankzij de Bijbel: Leesaanwijzingen in Jacques Legrand's Livre de bonnes meurs (c. 1404/1410)'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 2, p. 194-205.
- Hoogvliet 2016 – M. Hoogvliet, '"Mez puy que je le enten, je suy conten": French-Middle Dutch Bilingualism in the Towns of the southern Low Countries and Northern France (c. 1400-c. 1550)'. In: M. Selig & S. Ehrich (eds.), *Mittelalterliche Stadtsprachen*. Regensburg: Schnell & Steiner, 2016, p. 43-59.
- Hoogvliet 2017 – M. Hoogvliet, 'Questioning the "Republican Paradigm": Scripture-Based Reform in France before the Reformation'. In: W. François & A. Den Hollander (eds.), *Vernacular Bible and Religious Reform in the Middle Ages and Early Modern Era*. Leuven: Peeters, 2017, p. 75-106.
- Hoogvliet 2018 – M. Hoogvliet, 'Religious Reading in French and Middle Dutch in the Southern Low Countries and Northern France (c. 1400-c. 1520)'. In: N. Morato & D. Schoenaers (eds.), *Medieval Francophone Literary Culture outside France: Studies in the Moving Word*. Turnhout: Brepols, 2018, p. 323-348.

- Hosington 2014 – B.M. Hosington, 'Women translators and the early printed book'. In: V. Gillespie & S. Powell (eds.), *A Companion to the Early Printed Book in Britain 1476-1588*. Cambridge: Brewer, 2014, p. 248-271.
- Johns 1998 – A. Johns, *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making*. Chicago: University of Chicago Press, 1998.
- Kessen 1931 – A. Kessen (ed.), *Robert de Sorbon, Het Cancellierboek*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1931.
- Kronenberg 1932 – M.E. Kronenberg, 'Een onbekende Nederlandsche vertaling van Le Chevalier délibéré, door Pieter Willemsz. gemaakt'. In: *TNTL* 51 (1932), p. 178-196.
- Leerssen 2004 – J. Leerssen, 'Medieval heteronomy, modern nationalism. Language assertion between Liège and Maastricht, 14th-20th century'. In: *Revue belge d'histoire contemporaine* 34 (2004), p. 581-593.
- Leerssen 2011 – J. Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*. Tweede druk. Nijmegen: Vantilt, 2011.
- Lefèvre 1992 – S. Lefèvre, 'Pierre Michault'. In: G. Hasenohr & M. Zink (eds.), *Dictionnaire des lettres françaises: Le Moyen Âge*. Parijs: Fayard, 1992, p. 1186-1188.
- Lippens 1951-1952 – H. Lippens, 'Jean Glapion, défenseur de la réforme de l'Observance, conseiller de l'Empereur Charles-Quint'. In: *Archivum Franciscanum Historicum* 44-45 (1951-1952), p. 3-70 en p. 3-71.
- Lips 1986 – E.J.G. Lips, 'Om alle menschen wel te leren sterven. Een onderzoek naar het publiek en de receptie van Nederlandstalige Ars moriendi-teksten in de vijftiende en vroege zestiende eeuw'. In: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 66 (1986), p. 148-179.
- Livingstone 2005 – D.N. Livingstone, 'Science, text and space: thoughts on the geography of reading'. In: *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 30/4 (2005), p. 391-401.
- Mazour-Matusevich 2009 – Y. Mazour-Matusevich, 'Gerson's Legacy'. In: B.P. McGuire (ed.), *A companion to Jean Gerson*. Leiden: Brill, 2009, p. 357-399.
- Nievergelt & Gibbs Kamath 2013 – M. Nievergelt & S.A. Viereck Gibbs Kamath (eds.), *The Pèlerinage Allegories of Guillaume de Deguileville: Tradition, Authority and Influence*. Cambridge: Boydell & Brewer, 2013.
- Oosterman 1999 – J. Oosterman, 'Tussen twee wateren zwem ik. Anthonis de Roovere tussen rederijkers en rhétoriques'. In: *Jaarboek De Fonteyne*, 49-50 (1999-2000), p. 11-29.
- Oosterman 2017 – J. Oosterman, 'Franse en Nederlandse Letterkunde in Middeleeuws Vlaanderen'. In: M. Koffeman, A. Montoya & M. Smeets (red.), *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017, p. 29-47.
- Östling e.a. 2018 – J. Östling e.a. (eds.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*. Lund: Nordic Academic Press, 2018.
- Petit 1869 – *Le pas de la mort, poème inédit de Pierre Michault*. Ed. Jules Petit. Brussel: Fr.-J. Olivier, 1869.
- Pleij 1984 – H. Pleij, 'De laatmiddeleeuwse rederijkersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst'. In: *Jaarboek De Fonteyne* 34 (1984), p. 65-95.
- Pleij 2007 – H. Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.
- Pratt & Besamusca – K. Pratt & B. Besamusca (eds.), *The Dynamics of the European Manuscript: Text Collections from a European Perspective*. Göttingen: V&R Unipress, 2014.
- Precatiuncule z.j.* – *Precatiuncule et devotionis et fervoris cuiusque in divinis missarum officiis excitativa*. Ex. Amsterdam, UB : Ned. Inc. 222; <https://books.google.nl/books?id=IN9jAAAACAAJ&hl=nl&pg=PP86#v=onepage&q&f=false>.
- Prochowski 2015 – D. Prochowski, 'Gerson's Legacy in Middle Dutch Literature'. In: M. Abraham, A. Dlabáčová, I. Falque & G. Signore (eds.), *Mobility of Ideas and Transmission of Text. Religion, Learning and Literature in the Rhineland and Low Countries*. Rome: Edizioni di storia e letteratura, 2015, p. 101-140.
- Resoort 2004 – R. Resoort, 'De presentatie van drukwerk in de volkstaal in de Nederlanden tot 1501: waar zijn de auteurs, vertalers en opdrachtgevers? Een verkenning'. In: H. Pleij e.a. (eds.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd*. Gent: Academia Press, 2004, p. 177-206.
- Rikhardsdottir 2012 – S. Rikhardsdottir, *Medieval Translations and Cultural Discourse. The Movement of Texts in England, France and Scandinavia*. Cambridge: D.S. Brewer, 2012.

- Roest 2004 – B. Roest, *Franciscan Literature of Religious Instruction before the Council of Trent*. Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Rudy 2000a – K.M. Rudy, “Den aflaet der heiliger stat Jherusalem ende des berchs van Calvarien”: Indulged Prayers for the Mental Holy Land Pilgrimage in Manuscripts from the St. Agnes Convent in Maaseik’. In: *Ons Geestelijk Erf* 74 (2000), p. 211-253.
- Rudy 2000b – K.M. Rudy, ‘Laat-middeleeuwse devotie tot de lichaamsdelen en bloedstortingen van Christus’. In: K. Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid: laat-middeleeuwse kunst in verband met de moderne devotie*. Nijmegen: Valkhof, 2000, p. 111-133.
- Ruh 1964 – K. Ruh, ‘Altniederländische Mystik in deutschsprachiger Überlieferung’. In: A. Ampe (red.), *Dr. L. Reypens-album. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens S.J. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964*. Antwerpen: Ruusbroec-Genootschap, 1964, p. 357-382.
- Schepers 2008 – K. Schepers, ‘Het *Opus tripartitum* van Jean Gerson in het Middelnederlands’. In: *Ons Geestelijk Erf* 97 (2008) 2, p. 146-188.
- Schlusemann 2019 – R. Schlusemann, ‘Ein Drucker ohne Grenzen: Gheraert Leeu als erster “europäischer” Literaturagent”. In: B. Bastert & S. Hartmann (eds.), *Romania und Germania. Kulturelle und literarische Austauschprozesse in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft 22 (2018-2019), p. 337-359.
- Schuijt 1946 – *Pierre Michault, Doctrinael des tijts*. Ed. W.J. Schuijt. Wageningen: Veenman, 1946.
- Schuijt 1955 – *Pierre Michault, Van den drie Blinde Danssen*. Ed. W.J. Schuijt. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1955.
- Soetaert e.a. 2019 – A. Soetaert, V. Soen, J. Verberckmoes & W. François, ‘Crossing (Disciplinary) Borders: When Reformation Studies Meet Transregional History’. In: V. Soen e.a. (eds.), *Transregional Reformations: Crossing Borders in Early Modern Europe*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019, p. 9-26.
- Soen e.a. 2017 – V. Soen, B. De Ridder, A. Soetaert, W. Thomas, J. Verberckmoes & S. Verreyken, ‘How to do Transregional History: A Concept, Method and Tool for Early Modern Border Research’. In: *Journal of Early Modern History* 21 (2017), p. 343-364.
- Sonnemans 1995 – G. Sonnemans, *Functionele aspecten van Middel nederlandse versprologen*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, 1995.
- Stein 2010 – R. Stein, ‘Introduction’. In: R. Stein & J. Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries*. Leiden: Brill, 2010, p. 1-18.
- Steiner 2001 – *Olivier Maillard: Istoire de la Passion douloureuse*. Ed. T. Steiner. Bern: Peter Lang, 2001.
- Taylor 2001 – A. Taylor, ‘Translation, Censorship, Authorship and the Lost Work of Reginald Pecock’. In: R. Blumenfeld-Kosinski e.a. (eds.), *The Politics of Translation in the Middle Ages and the Renaissance*. Ottawa: University of Ottawa Press, 2001, p. 143-160.
- Tinbergen 1907 – *Des coninx summe*. Ed. D.C. Tinbergen. Leiden: A.W. Sijthoff, 1907; https://www.dbnl.org/tekst/_conoo1conio1_01/_conoo1conio1_01_0008.php.
- Van Bruaene 2008 – A.-L. Van Bruaene, *Om beters wille: Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Van der Goude 1506 – Gerrit van der Goude, *Dat boexken van der missen*. Gouda: Collaciebroeders, 1506. Ex. Den Haag, KB: 227 G 28.
- Van der Goude [c. 1509] – Gerrit van der Goude, *Dat boexken vander missen*. Antwerpen: Willem Vorsterman, [c. 1509]. Ex. Den Haag, KB: 231 J 44.
- Van der Goude 1524 – Gerard van der Goude, *L'Interpretation et signification de la messe*. Antwerpen, Willem Vorsterman, 1524. Ex. Den Haag, KB: 229 J 59.
- Van der Goude 1520 – Gerrit van der Goude, *Boexken van der missen*. Antwerpen: Henr. Eckert van Homberch, 1520. Ex. Den Haag, KB: 229 G 13.
- Van der Goude [1529] – Gerrit van der Goude, *Boexken van der missen*. Antwerpen: Willem Vorsterman, [1529]. Ex. Gouda: Streekarchief Midden-Holland, 2901 E 22.
- Van Hemelryck 2005 – T. Van Hemelryck, *Le prosimètre à la Renaissance*. Parijs: Éditions ENS, 2005.
- Van Oostrom 1996 – F. van Oostrom, ‘De erfenis van *Des coninx summe*’. In: *Optima. Cabier voor literatuur en boekwezen* 14 (1996), p. 119-126.
- Van Oostrom 2017 – F. van Oostrom, *Nobel streven. Het onwaarschijnlijke maar waar gebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode*. Amsterdam: Prometheus, 2017.
- Veysseyre 2008 – G. Veysseyre, ‘Liste des manuscrits des trois pèlerinages de Guillaume de Digulle-

- ville'. In: F. Duval & F. Pomel (eds.), *Guillaume de Digulleville. Les Pèlerinages allégoriques*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2008, p. 425-453.
- Verschueren 1931 – *Hendrik Herp O.F.M. De Spiegel der volcomenheit*. 2 dln. Ed. L. Verschueren. Antwerpen: Neerlandia, 1931.
- Vijfhonderdste verjaring 1973 – *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I.
- Walsby 2017 – M. Walsby, 'Printing in French in the Low Countries in the Early Sixteenth Century: Patterns and Networks'. In: A. Armstrong & E. Strietman (eds.), *The Multilingual Muse. Transcultural Poetics in the Burgundian Netherlands*. Cambridge: Legenda, Modern Humanities Research Association, 2017, p. 54-70.
- Warnar 2007 – G. Warnar, 'Men of Letters: Medieval Dutch Literature and Learning'. In: L. Cesalli, N. Germann & M. Hoenen (eds.), *University, Council, City. Intellectual Culture on the Rhine (1300-1550)*. Turnhout: Brepols, 2007, p. 221-246.
- Warnar 2009 – G. Warnar, 'Tresoir der wijsheit: Nieuwe aanwinst Universiteitsbibliotheek herbergt onbekende tekst'. In: *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* 2 (2009), p. 12; http://media.leidenuniv.nl/legacy/omslag_2009_2_150_dpi.pdf.
- Werner & Zimmermann 2003 – M. Werner & B. Zimmermann, 'Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité'. In: *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 58 (2003) 1, p. 7-36.
- Willaert 2003 – F. Willaert, 'Des fleurs pâles? Deux poèmes français dans un manuscrit néerlandais (La Haye, Koninklijke Bibliotheek 128 E 2)'. In: A. Vanneste (red.), *Mémoire en temps advenir. Hommage à Théo Venckelee*. Leuven: Peeters, 2003, p. 365-368.
- Zumthor 1978 – P. Zumthor, *Le masque et la lumière: la poétique des grands rhétoriciens*. Parijs: Seuil, 1978.

Adressen van de auteurs

Universiteit Leiden – Centre for the Arts in Society
 Arsenaalstraat 1
 2311 CT Leiden
 a.dlabacova@hum.leidenuniv.nl

Rijksuniversiteit Groningen – Faculteit der Letteren
 Oude Kijk in 't Jatstraat 26
 9712 EK Groningen
 m.hoogvliet@rug.nl

Zowel op naamkundige als op historische gronden kan de Holland-Vlaanderen-controverse nu worden beslecht in het voordeel van Holland: er kan geen twijfel over bestaan dat de kolonisten die in het begin van de zestiende eeuw hun geluk beproefden op het Deense Amager, niet uit Vlaanderen, maar uit de noordelijke Nederlanden, meer bepaald uit de wijde omgeving van Hoorn in West-Friesland, afkomstig waren.

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

Journal of Dutch Linguistics and Literature

Uitgeverij Verloren
Hilversum

